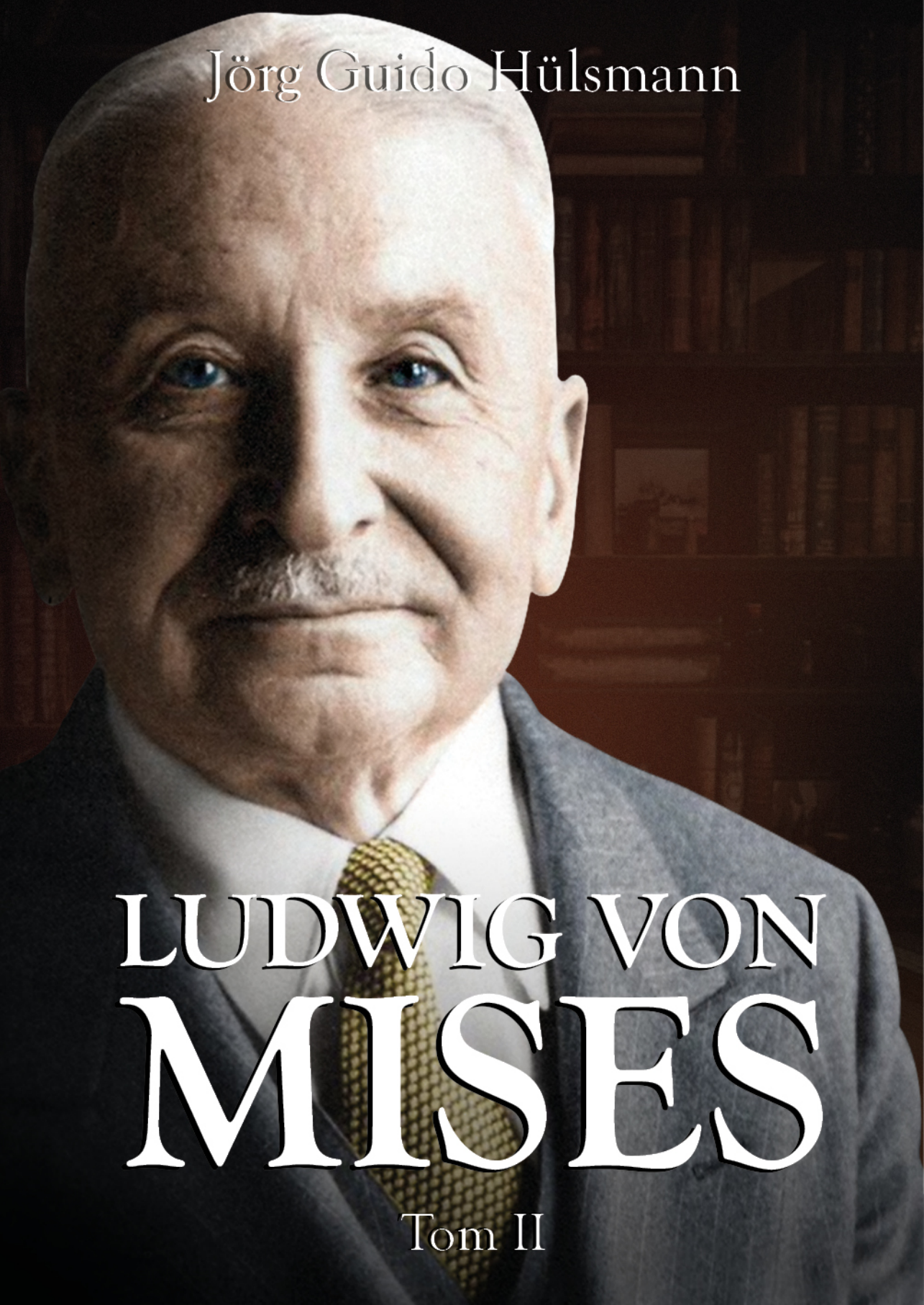

A portrait of Jörg Guido Hülsmann, an elderly man with a mustache and blue eyes, wearing a suit and tie. The background is a dark, blurred bookshelf.

Jörg Guido Hülsmann

LUDWIG VON
MISES

Tom II

LUDWIG VON MISES

Tom II

Mecenasi wydania:

Bartosz Baranowski

Marek Górecki

Kamil Kajetanowicz

Paweł Młynarek

Dawid Topczewski

Bartłomiej Widlarz

Emil Banasiak

Rafał Błoński

Mateusz Czyżniewski

Dawid Duch

Przemysław Faliński

Jakub Gietka

Marcin Olgierd Grupiński

Tomasz Hrycyna

Paweł Kaptur

Michał Klich

Bartłomiej Klimpel

Tomasz Kłosiński

Michał Kulicki

Marek Magdoń

Maria i Tomasz Malinowscy

Wojciech Powichrowski

Jan Wawruszczak

Artur Wielgoszyński

Jörg Guido Hülsmann

LUDWIG VON MISES

Tom II

Tłumaczenie:
Rafał Trąbski

Instytut Ludwiga von Misesa
Wrocław 2022

Tytuł oryginału: *Mises: The Last Knight of Liberalism*

Copyright © 2007 by the Ludwig von Mises Institute

Copyright © 2022 Instytut Edukacji Ekonomicznej im. Ludwiga von Misesa,
Wrocław
www.mises.pl

Tłumaczenie: Rafał Trąbski (RT)

Redakcja naukowa: Marcin Zieliński (MZ)

Redakcja językowa: Helena Krajewska
Korekta: Paweł Kot, Mateusz Benedyk
Indeks: Anna Gruhn

Projekt okładki i stron tytułowych: Jarosław Kozik

ISBN 978-83-65086-42-6

Instytut Edukacji Ekonomicznej
im. Ludwiga von Misesa
pl. Strzelecki 20
50-224 Wrocław

Łamanie: PanDawer
pandawer@pandawer.pl
Wydanie pierwsze

SPIS TREŚCI

CZĘŚĆ IV.

MISES W KWIECIE WIEKU

Rozdział 12. Nowy początek	3
Hayek i Urząd ds. Zaspokajania Roszczeń	5
Walka z inflacją	8
Seminaria	12
Długi cień Wiesera	16
Kontakty z Londyńską Szkołą Ekonomii	27
Nadejście systemu waluty dewizowo-złotej	31
Hiperinflacja, konkurencja walutowa i reforma monetarna	39
Ponowne rozważenie teorii pieniądza i kredytu	49
Powrót niemieckich ekonomistów do klasycznego liberalizmu	51
Nadzieja na horyzoncie	55
 Rozdział 13. System filozofii politycznej	 65
Pierwszy zarys teorii interwencjonizmu	66
Krytyka „antymarksistów”	70
Krytyka nowych liberałów	76
Przemiana ekonomii	81
Liberalizm	90
 Rozdział 14. Ożywienie	 99
Wyprawy w 1926 roku	100
Instytut Badań nad Cyklami Koniunkturalnymi	106
Polityka austriacka u zarania systemu dewizowo-złotego	109
Wolny handel, stabilizacja monetarna i polityka antycykliczna	112
Nowi teoretycy	116

Ponowne rozważania nad teorią wartości	119
Ku nowej epistemologii w naukach społecznych	126
Osobisty cykl koniunkturalny	132
 Rozdział 15. Kryzysy	 137
Przyczyny wielkiej depresji	142
Zastępca w Londynie	153
Przywrócenie kontroli dewizowej	161
Drugie wydanie Socjalizmu	171
Spotkanie Verein für Sozialpolitik w Dreźnie	175
Ukończenie teorii ekonomii	181
Wiedeński zmierzch	189
 CZĘŚĆ V.	
MISES W GENEWIE	
 Rozdział 16. Okres genewski	 197
Instytut Wyższych Studiów Międzynarodowych	198
Życie akademickie	202
Oddalanie się od dawnych współpracowników	209
Mises i neoliberałowie	217
Fronty ludowe	221
Dogłębne zmiany	226
Kolokwium Waltera Lippmanna	238
Plany na okres powojenny	243
Ucieczka z Europy	248
 Rozdział 17. Traktat o ekonomii	 259
System w zarysie	260
Antypsychologizm	264
Racjonalność kapitalizmu i liberalizmu	266
Równowaga, zysk i strata oraz przedsiębiorczość	268
Procent i suwerenność konsumenta	270
Przeformułowanie teorii cyklu koniunkturalnego	275
Uzupełnienie debaty o kalkulacji socjalistycznej	277
Czyste podejście od strony zasobów gotówkowych	280

CZĘŚĆ VI.
MISES W AMERYCE

Rozdział 18. Emigrant w Nowym Jorku	285
Przybycie do Nowego Jorku	286
Krajowe Biuro Badań Ekonomicznych	293
Mroczny okres i zmiana planów	295
Sześć tygodni w Meksyku	304
Austriacki Komitet Narodowy	308
Nowi przyjaciele	312
Obywatel Stanów Zjednoczonych	322
 Rozdział 19. Narodziny ruchu	 327
Libertariańskie ziarna	329
Długi pobyt na Uniwersytecie Nowojorskim	334
Leonard Read i Foundation for Economic Education	337
Frederick Nymeyer	340
Debaty Misesa z amerykańskimi libertarianami	344
Planowany chaos	348
Konferencja w Mont Pèlerin	350
Przygotowania do kontrrewolucji	357
Neoliberalny przewrót w Niemczech	359
Nowojorczyk	364
 Rozdział 20. Ludzkie działanie i jego konsekwencje	 367
Pierwsze reakcje	369
Misesowcy	375
Artykuły i przemówienia	379
„The Freeman”	382
Kontakty z Nymeyerem	393
Amerykańskie wydanie Teorii pieniądza i kredytu	397
Szara eminencja i wędrowny uczony	401
Kręgi nowojorskie	404
Misesowski traktat	412
Sennholz w Grove City College	418
 Rozdział 21. Epistemologiczna obrona kapitalizmu	 423
Argument w pigułce	426
Nauka i kultura zbawiennej różnicy poglądów	431

Heroiczne elity w demokracji masowej	436
Badania nad historią	443
Mentalność antykapitalistyczna	451
Ponowne rozważania nad chrześcijaństwem	452
 Rozdział 22. Rozdrobnienie ruchu libertariańskiego	457
Ruch konserwatywny i libertariańska Resztka	460
Upadek Circle Bastiat	464
Przeciw neoliberalom	470
 Rozdział 23. Ostatnie lata	479
Ostatnie dzieła	482
Ostatnie potyczki z anarchistami	488
Ostatnie potyczki z monetarystami	494
Ostatnie honory	497
 Epilog	507
Bibliografia	513
Indeks osobowy	549

CZĘŚĆ IV.
MISES W KWIECIE WIEKU

Rozdział 12.

Nowy początek

W wyniku podpisanego 10 września 1919 roku traktatu w Saint-Germain sytuacja w Austrii uległa znaczącemu pogorszeniu. Traktat ten był bardziej dyktatem aniżeli porozumieniem, a jego celem było raczej osłabienie Niemców niż zbudowanie trwałego pokoju między narodami¹. Cała odpowiedzialność za politykę monarchii austro-węgierskiej spadła na Niemco-Austrię, którą też traktat dyskryminował we wszystkich sprawach dotyczących relacji między państwami powstałymi na gruzach dawnego cesarstwa. Proceder ten uzasadniono poglądem, że to dynastia Habsburgów narzuciła niemiecką hegemonię Czechom, Słoweńcom, Włochom, Chorwatom i Polakom, a zatem to Niemco-Austriacy powinni ponieść wszelkie koszty związane z wojenną klęską i rozpadem imperium.

W zgodzie z tym poglądem traktat nakazywał zmienić nazwę państwa z Republiki Niemco-Austrii na Republikę Austrii – co było dość nietypowym postanowieniem. Jednak nowo powstała Republika Austrii musiała sprostac

¹ W latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku ukazało się wiele francuskich, brytyjskich i amerykańskich analiz potępiających traktat jako przedłużenie działań wojennych innymi środkami, a przez to zagrożenie dla przyszłego pokoju w Europie. Zob. np. relację francuskiego dyplomaty Alcide'a Ebraya: *La Paix malpropre (Versailles) – pour la réconciliation par la vérité*, Unitas, Milano 1924. Zob. również stanowisko brytyjskiego dziennikarza dyplomatycznego Sisleya Huddlestona: *In my Time*, E.P. Dutton & Co., New York 1938. Przydatne ogólne omówienie traktatów wersalskiego i w Saint-Germain można znaleźć w: John Maynard Keynes, *The Economic Consequences of the Peace*, Harcourt, Brace and Howe, New York 1920; Sisley Huddleston, *War Unless*, Victor Gollancz, London 1933; idem, *Popular Diplomacy and War*, Richard R. Smith, Rindge, NH 1954; Christian Eckert, *Friedensverträge. II. Vom staatswissenschaftlichen Standpunkte*, w: *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, wyd. 4, t. 4, Gustav Fischer, Jena 1927, zwłaszcza s. 509–512; Felix Ermacora, *Der unbewältigte Friede – St. Germain und die Folgen*, Amaltha, Wien–München 1989; Jacques Bainville, *Les conséquences politiques de la paix*, Fayard, Paris 1920.

także upokarzającym żądaniom o mniej kosmetycznym wymiarze. Chociaż odłączenie od imperium austro-węgierskiego ziem czeskich, polskich i jugosłowiańskich usprawiedliwiano ideą samostanowienia narodów, to nadrzędnym celem było pognębienie Niemców. Oddanie Czechom Kraju Sudeckiego (Sudetenland) uzasadniano „prawem dziejowym”, mimo że ziemie te pierwotnie zasiedlili Niemcy, którzy wciąż stanowili tam większość ludności. Podobnie było z ustanowieniem „naturalnej granicy” na przełęczy Brenner, co poskutkowało oddaniem Włochom Tyrolu Południowego. Natomiast w przypadku samej Niemco-Austrii „niepodległość” uznano za ważniejszą od woli samych Austriaków, którzy pragnęli przyłączyć się do Niemiec. Trzy miesiące po podpisaniu traktatu w Saint-Germain wszystkie lokalne parlamenty zagłosowały za utworzeniem unii gospodarczej z niemiecką Rzeszą. Państwa ententy zareagowały natychmiast i 17 grudnia 1919 roku wymusiły na Austrii zachowanie politycznej i gospodarczej niepodległości.

Niemco-Austria utraciła ponad 100 tysięcy kilometrów kwadratowych powierzchni – czyli ponad jedną trzecią swojego przedwojennego terytorium, w tym ziemie od wieków zamieszkiwane i uprawiane przez Niemców. Pozostałe warunki traktatu w większości dodatkowo upokarzały Niemco-Austrię i zatruwały jej stosunki z sąsiadami.

Najbardziej dojmujące były problemy finansowe. Alianci obarczali Niemco-Austrię wyłączną odpowiedzialnością za długi zaciągnięte przez austro-węgierską monarchię. Obligacje i inne formy długu zaciągniętego na poczet wydatków wojennych były denominowane w koronie, której dodruk pozwalał się z nimi uporać, jednak zgubne okazały się dwa inne rodzaje zobowiązań państwa: wynagrodzenia urzędników służby cywilnej oraz ogromny deficyt państwowego przemysłu.

Pracownicy służby cywilnej Austro-Węgier byli w przeważającej większości Niemcami, spośród których znaczna część mieszkała w Wiedniu. Po upadku imperium Niemco-Austriacy znaleźli się w niewygodnym położeniu, jako że pięć milionów obywateli utrzymywało aparat urzędniczy dla pięćdziesięciomilionowego państwa. Podjęto różne działania w celu zmniejszenia jego rozmiarów, a mimo to w 1922 roku wciąż co dziesiąty obywatel otrzymywał pensję wypłacaną z państwowej kiesz.

Podczas gdy nadmiernie rozbudowany aparat urzędniczy odziedziczono po dawnym imperium, to przynoszące ogromne straty przedsiębiorstwa państwowe były już osiągnięciem socjaldemokratów, którzy „uspołecznili” kopalnie i inne gałęzie przemysłu.

W tej sytuacji nie ulegało wątpliwości, że Austria nie była zdolna wypłacić nikomu odszkodowań. Jej obywatele ledwie mogli wyżywić siebie

samych – tyczyło się to zwłaszcza Wiednia. Przestały istnieć tradycyjne kanały handlowe ze wschodnimi prowincjami. Handel z sąsiadami z Czech, Jugosławii, Węgier i Polski, którzy jeszcze bardziej niż Austriacy pochwaliли protekcjonizm i nacjonalizm, skurczył się do minimum. Republika Austrii nie tylko nie była w stanie spłacić reparacji, ale wręcz potrzebowała pomocy finansowej od swoich dawnych wrogów, aby przetrwać. Pomoc taką zresztą, poczynwszy od końca 1919 roku, otrzymywała.

Hayek i Urząd ds. Zaspokajania Roszczeń

Zgodnie z artykułem 248 traktatu nowo powstała Austria musiała obcym rządóm i ich obywatelóm wypłacić odszkodowania. Beneficjentami były nie tylko państwa ententy, lecz także nieniemieckie terytoria dawnej Austrii, które według postanowień traktatu zaliczono do grona państw „stowarzyszonych” z ententą. Artykuł 248 stanowił w dużej mierze powtórzenie analogicznego artykułu zawartego w traktacie wersalskim i odnoszącego się do o wiele mniej skomplikowanej sytuacji Niemiec. Nie było jasne, w jaki sposób zastosować go w przypadku Austrii. Również w tym przypadku problem ten pozostawiono do rozwiązania ekspertóm od administracji publicznej z wiedeńskiej Kammer.

W czasie wojny Emil Perels, przyjaciel Misesa, założył Urząd ds. Ochrony Austriackich Aktywów Zagranicznych², którego zadaniem było zabezpieczenie prywatnych roszczeń obywateli Austro-Węgier we wrogich krajach i prowadzenie ich rejestru. Po ratyfikacji traktatu w Saint-Germain jesienią 1920 roku austriacki rząd przekształcił tę organizację w Abrechnungsamt – urząd odpowiedzialny za zaspokajanie roszczeń. Perels pozostał jego dyrektorem wykonawczym, a do zarządu weszło wiele nowych osób, wśród których znalazł się Mises. Podzielana przez tych dwóch sekretarzy Kammer skłonność do dbania o efektywne działanie organizacji pozwoliła uniknąć powtórzenia niemieckiego błędu i utrzymać w ryzach rozmiary Urzędu ds. Zaspokajania Roszczeń. Podczas gdy jego berliński odpowiednik w 1922 roku zatrudniał ponad tysiąc pracowników, w wiedeńskim urzędzie, mierzącym się przecież z o wiele bardziej skomplikowanymi problemami, pracowało zaledwie 150 osób³.

² Schutzstelle für österreichisches Vermögen im Auslande.

³ Zob. sprawozdania w: „Friedensrecht”, 1, nr 11, 20 czerwca 1922. Był to oficjalny periodyk Urzędu.

W czerwcu 1922 roku Perels opuścił Urząd dla bardziej prestiżowego stanowiska, a jego miejsce zajął Mises, który porzucił tę posadę dwa i pół roku później, ponieważ obowiązki nowego wicedyrektora Kammer i praca naukowa nie pozostawiały mu dość czasu na kierowanie tą instytucją. Zdobył uznanie byłych podwładnych, gdy wykorzystał swoje kontakty w kręgach przemysłowych i bankowych do przeprowadzenia udanej emisji obligacji (Abrechnungsschuldverschreibung) na sfinansowanie wypłaty roszczeń⁴. Prasa donosiła jednak o konfliktach między Misesem a Ministerstwem Finansów o opóźnianą przez nie spłatę przedwojennych długów⁵. Krótko mówiąc, problem tkwił w tym, że najpierw Mises zdołał przekonać pewnych ludzi do pożyczania pieniędzy rządowi, który następnie odmówił im zwrotu pieniędzy. Mises nie zamierzał brać w tym udziału.

Okres spędzony w Urzędzie ds. Rozpatrywania Roszczeń okazał się dla Misesa szczególnie pamiętny z uwagi na to, że to właśnie wtedy spotkał młodego studenta, który później miał zostać jego najważniejszym intelektualnym sojusznikiem i wieloletnim przyjacielem. Friedrich August von Hayek (1899–1992) uzyskał swój pierwszy tytuł doktora (prawa), zanim w grudniu 1921 roku złożył podanie o pracę w Urzędzie. Rozmowę rekrutacyjną przeprowadził z nim osobiście Mises. Hayek przedstawił list polecający od Friedricha von Wiesera, w którym ten chwalił go jako obiecującego młodego ekonomistę⁶. Mises z uśmiechem stwierdził, że nigdy nie zauważył Hayeka na swoich wykładach, jednak odrzucenie kandydata polecanego przez Wiesera byłoby niegrzeczne, dlatego też go zatrudnił. Zlecił mu badania nad teorią pieniądza i bankowości. Hayek szybko wykazał się jako sprawny asystent, zwracając uwagę Misesa na argumenty za wolną bankowością.

Wśród swoich rówieśników ze studiów Hayek wyróżniał się uwielbieniem przygód. Haberler i Voegelin obawiali się zejścia z utartej ścieżki kariery. Ostatecznie opuścili Wiedeń, aby kształcić się w Stanach Zjednoczonych, dopiero po tym, jak w 1924 roku prestiżowe stypendia Rockefellera stały się dostępne dla Austriaków⁷. Hayek jednak był na tyle ciekawy

⁴ „Friedensrecht”, 4, nr 2, luty 1922.

⁵ „Neue Freie Presse”, 18 listopada 1924, s. 12.

⁶ Friedrich August Hayek, *Wprowadzenie*, w: Ludwig von Mises, *Wspomnienia*, tłum. Stefan Sękowski (współpraca: Małgorzata Zdziechowska), Fijorr Publishing, Warszawa 2007 [1978], s. 17.

⁷ Fundusz Laury Spelman Rockefeller zaczął przyznawać stypendia w naukach społecznych za sugestią Beardsleya Rumla z 1922 roku. W 1923 roku Fundusz zaczął

świata, że popłynął do Nowego Jorku na własną rękę, bez pieniędzy, ale za to z chęcią do ciężkiej pracy umysłowej. Mises go w tym poparł.

W marcu 1923 roku, uzyskawszy swój drugi doktorat (z ekonomii), Hayek wyjechał do Nowego Jorku, gdzie pozostał do maja następnego roku⁸. Znalazł tam zatrudnienie jako tłumacz dla Jeremiaha W. Jenksa, profesora ekonomii, którego poznał w Wiedniu wiosną 1922 roku. Później pracował też u profesora Wesleya Mitchella w Krajowym Biurze Badań Ekonomicznych (National Bureau of Economic Research), dla którego zbierał dane do książki o cyklach koniunkturalnych⁹. Mitchell bardzo podziwiał Wiesera, a Hayek przedstawił mu informacje, których użył też do napisania wstępu do amerykańskiego wydania podręcznika Wiesera. Hayek rozmawiał z nim także o Misesie, którego, ku pewnemu zdziwieniu Mitchella, stawiał na równi z postaciami takimi jak Wolter, Monteskiusz, Alexis de Tocqueville i John Stuart Mill¹⁰.

Friedrich August von Hayek

Powróciwszy do Wiednia, Hayek był już dobrze zaznajomiony z amerykańskimi metodami badań nad cyklami koniunkturalnymi. Wiedza ta przydała mu się już dwa lata później, gdy Mises powołał do życia – głównie po to, aby zapewnić Hayekowi właściwe stanowisko – Austriacki Instytut Badań nad Cyklami Koniunkturalnymi. Głównym łącznikiem między Fundacją

inwestować w badania społeczne o wyraźnie długoterminowej orientacją „naukowej”. Tego samego roku, również z inicjatywy Rumla, rozpoczęła działalność Social Science Research Council (Rada Badań w Naukach Społecznych). Zob. Raymond Blaine Fosdick, *The Story of the Rockefeller Foundation*, Harper, New York 1952, s. 193 i n.

⁸ Na pokładzie statku do Nowego Jorku rozpoczął tłumaczenie artykułu Piersonsa na temat problemu wartości w społeczeństwach socjalistycznych. Skończył je prawdopodobnie już w sierpniu i wysłał Weissowi, który był wówczas redaktorem „Zeitschrift”. Zob. list Hayeka do Misesa, datowany na sierpień 1923 roku, Archiwum Misesa, 79: 15 i n.

⁹ „Zwykle mam jakieś dodatkowe zajęcie. Obecnie w Krajowym Biurze Badań Ekonomicznych gromadzę materiały potrzebne profesorowi Mitchellowi w jego badaniach nad cyklem koniunkturalnym” (list Hayeka do Misesa, datowany na 12 stycznia 1924 roku, Archiwum Misesa, 81: 23).

¹⁰ Hayek, *Wprowadzenie*, s. 16.

Rockefellera i akademickimi ekonomistami z Wiednia był Wieser, nauczyciel Hayeka. Dopilnował on, aby Hayekowi przyznano pierwsze stypendium Rockefellera, gdy ten przebywał jeszcze na Manhattanie. Jednak wiadomość o tym zastała Hayeka już po jego powrocie do Wiednia¹¹. Hayek nie zdecydował się wówczas na przyjęcie stypendium. Mises próbował zatrudnić go w bibliotece należącej do Kammer, jednak stanowisko to zdobył ostatecznie Haberler¹². Kłopoty te stanowiły zapowiedź ciągnących się za Hayekiem przez całe życie trudności z rozwijaniem swojej kariery zawodowej.

Walka z inflacją

Nie bez powodu Mises zachęcał Hayeka i wszystkich swoich studentów do badania zagadnień związanych z obiegiem pieniężnym i bankowością. Finanse publiczne Austrii znajdowały się w opłakanym stanie, a rząd finansował znaczną część swoich wydatków, drukując pieniądze. Wciąż obowiązywały kontrole dewizowe z czasów wojny, co podtrzymywało w społeczeństwie przekonanie, że rząd inflację zwalcza, a nie ją wywołuje.

Mises z powodzeniem mobilizował Kammer do sprzeciwu wobec kontroli dewizowych. Podczas zebrania cytował listy od stowarzyszonych przedsiębiorców, którzy skarżyli się, że ówczesny reżim walutowy uniemożliwiał im obsługę klientów posługujących się obcymi walutami¹³. Mises miał także bardziej bezpośredni wpływ na politykę pieniężną. Dzięki swojej pozycji w Urzędzie ds. Zaspokajania Roszczeń i pierwszym rządzie Rennera znalazł się w gronie wyższych rangą doradców Banku Austriacko-Węgierskiego – banku centralnego dawnej monarchii, który funkcjonował w pierwszych latach Republiki.

Dyrektor Banku Alexander Spitzmüller chciał nie tylko powstrzymania upadku austriackiej korony, lecz także podniesienia jej kursu wymiany – w podobny sposób, w jaki uczynił to później Winston Churchill w Wielkiej Brytanii¹⁴. Mises oczywiście sprzeciwiał się planom Spitzmüllera,

¹¹ Friedrich August Hayek, *Hayek on Hayek: An Autobiographical Dialogue*, Chicago University Press, Chicago 1994, s. 67.

¹² List Misesa do Hayeka, datowany na 8 lutego 1924 roku, Archiwum Misesa, 81: 24. Mises dziękował w nim Hayekowi za relację z pobytu w Nowym Jorku i wspomina o stanowisku w bibliotece Kammer.

¹³ Zob. archiwa Wiedeńskiej Izby Handlowej.

¹⁴ Zob. np. dokumenty dotyczące spotkania w Banku, które odbyło się 24 maja 1921 roku z udziałem Spitzmüllera, Wiesera, Schumpetera, Schwiedlanda, Schiffa i Misesa. Archiwum Misesa, 74: 3 i n.

nie podzielając jego poglądu, że ustabilizowanie wartości korony na jej ówczesnym, niskim poziomie doprowadziłoby do bankructwa państwa. Stanowisko Misesa na ten temat wyraża chociażby poniższy fragment artykułu z 1923 roku:

Błędem jest uznawanie „dewaluacji” za formę bankructwa państwa. Ustabilizowanie obecnej – niskiej – wartości pieniądza, nawet przy uwzględnieniu wpływu tego na istniejące zadłużenie, jest czymś innym – czymś zarówno większym, jak i mniejszym od bankructwa państwa. Jest czymś więcej o tyle, o ile wpływa nie tylko na dług publiczny, lecz także na dług prywatny. Jest przy tym czymś mniejszym od bankructwa państwa o tyle, o ile z jednej strony wpływa zarazem na państwowe aktywa denominowane w papierowym pieniądzu, a z drugiej strony nie wpływa na zobowiązania państwa, denominowane w twardej walucie lub walucie obcej. [...]

Ze względu na skutki ogólnogospodarcze, a zwłaszcza skutki polityczno-handlowe wywołanej po stronie pieniądza zmiany jego siły nabywczej – a zatem również skutki jej wzrostu – należałoby się sprzeciwić wszelkim próbom podniesienia wartości pieniądza przed jej ustabilizowaniem. Stabilizować powinno się wartość pieniądza na obecnym poziomie.¹⁵

Argumenty Misesa w końcu wzięły górę i stały się podstawą dla reform monetarnych z jesieni 1922 roku. Wcześniej jednak wywołały zaciekle opór ze strony Spitzmüllera, który nie dawał się przekonać i wciąż się spierał. Albo, ujmując rzecz dyplomatycznie, Spitzmüller

podjął nieadekwatne w mojej opinii działania. Publicznie wyrażałem się przeciwko takim rozwiązaniom jak chociażby kontrole dewizowe, swoje stanowisko wyjaśniając często w dyskusjach

¹⁵ Ludwig von Mises, *Die geldtheoretische Seite des Stabilisierungsproblems*, „Schriften des Vereins für Sozialpolitik”, 164, nr 2, 1923, s. 19 i n. Mises zwrócił uwagę na niemożność „skompensowania właścicielom roszczeń denominowanych w markach strat poniesionych w latach 1914–1923”, wynikającą z tego, że „obecni właściciele roszczeń nie zawsze są tymi, którzy ponieśli straty. Większość zbywalnych roszczeń, a także spora część pozostałych zmieniła przez lata właścicieli”.

z Ekszelencją Spitzmüllerem. [...] Nie udało mi się go jednak przekonać do uznania moich poglądów za słuszne.¹⁶

Później Spitzmüller komplementował Misesa jako najważniejszego twórcę austriackiej polityki monetarnej¹⁷. Mises jednak wielokrotnie podkreślał, że jego wpływ ograniczał się do pisania artykułów i wygłaszania publicznych wykładów. Stabilizacja monetarna z 1922 roku była jedynym projektem politycznym, który uzyskał poparcie Misesa.

21 października 1921 roku Mises wygłosił wykład dla Österreichische Politische Gesellschaft (Austriackiego Towarzystwa Politycznego) na temat stanu finansów publicznych Austrii¹⁸. Podnosił, że budżet państwa będzie można zrównoważyć jedynie pod warunkiem rezygnacji z dotowania żywności oraz sprzedaży państwowych przedsiębiorstw. Inne propozycje w żaden sposób nie odpowiadały na pytanie o to, jak zrównoważyć budżet.

Rząd Schobera wciąż wolał używać prasy drukarskiej. Ciągłe rosnący dodruk koron wkrótce doprowadził do spadku realnej siły nabywczej – im więcej banknotów emitował Bank Austriacko-Węgierski, tym słabsze się one stawały. Późną jesienią 1922 roku proces ten zaczął poważnie zagrażać austriackiej gospodarce, w coraz większym stopniu udaremniając plany finansowe austriackich firm i dusząc podział pracy.

W Niemczech, gdzie zachodziły te same procesy, najbardziej prominentni eksperci od polityki pieniężnej – prezes Reichsbanku Rudolf Havenstein i minister finansów Karl Helfferich – twierdzili, że pomiędzy tymi zjawiskami nie ma żadnego związku przyczynowego. Spadek siły nabywczej marki miał wynikać między innymi z deficytu w bilansie płatniczym, a (nominalna) podaż marki była konieczna, żeby zapobiec spadkowi jej podaży w ujęciu realnym.

¹⁶ Drugi komentarz Misesa ze spotkania Verein für Sozialpolitik w 1924 roku. Zob. Archiwum Misesa, 22: 80 i n. Spitzmüller pozostawał wierny swojemu stanowisku nawet wiele lat po tym wydarzeniu. W marcu 1929 roku wygłosił dwa wykłady na temat polityki austriackiego banku centralnego. Krytykował stanowisko zajmowane przez bank i przemysł, a w drugim wykładzie wielokrotnie odnosił się do Misesa, któremu zarzucał niespójność. Zob. Archiwum Misesa, 80: 81.

¹⁷ Mises zareagował na to oświadczenie Spitzmüllera w komentarzu wygłoszonym podczas spotkania Verein für Sozialpolitik w 1924 roku. Zob. Archiwum Misesa, 22: 80 i n. Zob. również identyczne twierdzenie Emanuela Weidenhoffer, sekretarza Hauptverband der Industrie Österreichs (Federacji Przemysłu Austriackiego) w Styrii, list do Misesa, datowany na marzec 1924 roku, Archiwum Misesa, 80: 81.

¹⁸ Zob. relację prasową w: Archiwum Misesa, 107: 24.

Pogląd ten zyskał uznanie austriackiej opinii publicznej i wpływowych kręgów w rządzie, nie przekonał jednak Misesa. Druk banknotów odbywał się wolniej, niż malała siła nabywcza pieniądza, co jednak wynikało z bieżących oczekiwań posiadaczy pieniądza co do jego przyszłej siły nabywczej:

Jeśli perspektywy pieniądza jawią się w czarnych barwach, jego spekulowana wartość antycypująca przyszłą siłę nabywczą jest niższa od wskazywanej przez obecny stosunek popytu i podaży. Ceny ustalane i płacone w większym stopniu odpowiadają spodziewanym warunkom w przyszłości niż bieżącemu popytowi na pieniądź i jego ilości w obiegu. [...] Dostępnych obecnie jednostek pieniądza nie wystarcza do zapłacenia cen odpowiadających oczekiwanemu w przyszłości popytowi na pieniądź i jego przyszłej podaży. Nie ma pod ręką wystarczająco dużo jednostek pieniądza, żeby dało się sfinalizować uzgodnione transakcje. [...] Zjawisko to można było zaobserwować w Austrii pod koniec 1921 roku.¹⁹

Tak więc występował faktycznie związek przyczynowy między zwiększoną produkcją pieniądza a nieproporcjonalnym spadkiem jego siły nabywczej. Upadku austriackiej waluty nie dało się powstrzymać ani odwrócić za sprawą prasy drukarskiej – wręcz przeciwnie: większa inflacja tylko pogorszyłaby sytuację.

Problem w tym, że kierowany przez Spitzmüllera Bank pozostawał twierdzą inflacjonistów²⁰. Bank podążał ścieżką Helffericha i Havensteinina, desperacko próbując nadążyć z dodrukiem za słabnącą koroną. Mises usiłował odwrócić kierunek na tyle, na ile był w stanie, publikując w marcu 1922 roku dwa artykuły w „Neue Freie Presse”: *Inflacja i niedobór pieniądza: przeciwko niekończącemu się użyciu prasy drukarskiej oraz Monetarny problem Austrii trzydzieści lat temu i dzisiaj*²¹. Zależało mu zwłaszcza na zwróceniu uwagi opinii publicznej na dewastacyjny wpływ inflacji na

¹⁹ Mises, *Die geldtheoretische Seite des Stabilisierungsproblems*, s. 6 i n.

²⁰ Tyczyło się to w szczególności austriackich dyrektorów, którzy byli przeważnie etatystami i inflacjonistami. Węgierscy dyrektorzy na ogół byli zwolennikami standardu złota. Mises zwrócił na to uwagę podczas debaty Verein für Sozialpolitik ze Spitzmüllerem w 1924 roku. Zob. Archiwum Misesa, 22: 88 i n.

²¹ Archiwum Misesa, 74: 31. Redaktor „Neue Freie Presse” Moritz Dub był wdzięczny zwłaszcza za ten drugi artykuł, w którym Mises przytaczał przemówienie Carla Mengera, byłego redaktora dziennika.

gospodarkę. Austria stała się biednym krajem i przynajmniej za część importu musiała płacić zmniejszeniem swojej bazy kapitałowej, którą inflacja mogła zniszczyć całkowicie. Jak wyjaśniał Moritzowi Dubowi:

Sądzę, że w ocenie naszej sytuacji musimy bezwzględnie oddzielić od siebie dwie kwestie. Z jednej strony mamy do czynienia z inflacją, która prowadzi do wzrostu cen wszystkich towarów oraz walut obcych. Z drugiej strony faktem jest, że społeczeństwo żyje dzisiaj z konsumpcji kapitału i płaci za importowane towary eksportem aktywów kapitałowych, takich jak zbywalne roszczenia i inne tytuły własności. Jednak oba te fakty są ze sobą blisko powiązane w tym sensie, że inflacja doprowadziła do zafałszowania kalkulacji zysków z działalności gospodarczej, co stworzyło psychologiczne podstawy dla niepokonanej konsumpcji zakumulowanego przez krajową gospodarkę kapitału. Dewaluacja pieniądza tworzy iluzoryczne zyski, które ludzie przez długi czas brali za prawdziwe²².

Seminaria

Kiedy Mises toczył kampanię przeciwko niebezpiecznym ignorantom ekonomicznym, siedzibą sztabu generalnego była sala uniwersytecka. Przez cały semestr zimowy przełomu 1920 i 1921 roku skupiał się na teorii cyklu koniunkturalnego, omawiając kryzysy gospodarcze, różnice między „normalnymi”, czyli „dobrymi”, a „złymi” warunkami gospodarczymi, historyczne kryzysy z lat 1900–1902, 1907, 1873 oraz długotrwałe skutki cyklu²³.

W kolejnym semestrze zimowym Mises w swoim uniwersyteckim seminarium skupił się na bardziej istotnych problemach teorii pieniądza. Był to pamiętny semestr, jako że po raz pierwszy do seminarzystów

²² List Misesa do Moriza Duba, datowany na 24 czerwca 1922 roku, Archiwum Misesa, 74: 37. Moriz (albo Moritz) Dub był redaktorem ekonomicznym dziennika „Neue Freie Presse” oraz autorem wielu popularyzatorskich książek poświęconych zagadnieniom ekonomicznym. Po wojnie opublikował dwie prace poświęcone „katastrofalnym boomom” wywołanym przez inflacyjną politykę pieniężną. Zob. Moriz Dub, *Katastrophenhaussse und Geldentwertung*, Enke, Stuttgart 1920; idem, *Die weitere Entwicklung der Katastrophenhaussse in Oesterreich mit Streiflichtern auf Deutschland*, Enke, Stuttgart 1922.

²³ Archiwum Misesa, 17: 53, 53b, 55.

dołączyli studenci, którzy mieli stać się tuzami: Hayek, Haberler, Machlup i Schütz²⁴.

Podczas gdy na „seminariach z teorii ekonomii” Mises omawiał bieżące problemy austriackiej polityki monetarnej, tematyka poruszana na prywatnym seminarium nie miała bezpośredniego związku z wydarzeniami politycznymi²⁵.

Przez następne lata na jego prywatnym seminarium wciąż omawiano podstawowe problemy konceptualne ekonomii, zbaczając coraz bardziej w kierunku rozważań na temat fundamentalnie odmiennych podejść w naukach społecznych^{26,27}.

Hayeka czasem te debaty nużyły, ulżyło mu więc, gdy mógł od nich uciec, wyjeżdżając na rok z Wiednia do Nowego Jorku:

Na ogół męczyły mnie nieco te tematy, które zajmowały mnie w Wiedniu przez poprzedni rok, jak teoria subiektywnej wartości czy problem kalkulacji ekonomicznej w socjalizmie²⁸.

Porównując sposób prowadzenia dyskusji w Stanach Zjednoczonych z tym, co znał z Wiednia, docenił amerykańskie podejście:

O ile prowadzi się tu w ogóle teoretyczne dyskusje, mają one jedną wielką zaletę: powszechnie akceptuje się tutaj pewną doktrynę, odpowiadającą zasadniczo szkole marshallowskiej, i, kiedy omawia się jakiś problem, to dyskusja dotyczy tylko niego, a nie całych „fundamentów” ekonomii²⁹.

Kiedy w maju 1924 roku Hayek powrócił do Wiednia, seminarium Misesa przybrało już wyraźnie interdyscyplinarny charakter. Wykształcenie ekonomiczne miała mniej niż jedna trzecia jego uczestników – Strigl, Haberler, Hayek, Machlup, Morgenstern, Lieser i Braun. W związku z tym dyskusje siłą rzeczy przybierały bardziej „filozoficzny” wymiar niż typowe

²⁴ Archiwum Misesa, 17: 55, 55b.

²⁵ Archiwum Misesa, 17: 3 i n.

²⁶ Archiwum Misesa, 17: 5. Zbiór wydaje się niekompletny.

²⁷ Archiwum Misesa, 20: s. 7 i n. Zbiór wydaje się niekompletny. Brakuje materiałów dotyczących lat 1922–1923.

²⁸ Hayek, *Hayek on Hayek*, s. 66.

²⁹ List Hayeka do Misesa, datowany na 17 sierpnia 1923 roku, Archiwum Misesa, 79: 15.

wówczas debaty. Spotkania odbywały się co drugi tydzień w piątkowe wieczory. Ponad dwudziestu uczestników gromadziło się około godziny siódmej wieczorem w biurze Misesa w Kammer. Jeden z nich wygłaszał krótki referat wprowadzający, po którym następowały długie dyskusje trwające do dziesiątej wieczorem, kiedy kończyła się „oficjalna” część wieczoru i przenoszono się do restauracji, zwykle włoskiej Ancora Verde, gdzie odbywała się „nieoficjalna” część debaty. Najbardziej zagorzali dyskutanci, do których zaliczał się Mises, przenosili się jeszcze na koniec do Café Künstler, gdzie rozmawiali do drugiej lub trzeciej nad ranem. Mises utrzymywał później, że podczas dyskusji w tym gronie nie był już nauczycielem ani dyrektorem, a tylko pierwszym wśród równych.

Wszyscy, którzy należeli do tego kręgu, przychodzili na spotkania dobrowolnie, kierowani tylko pędem ku poznaniu. Przychodzili jako uczniowie, by w toku lat i zajęć stawać się przyjaciółmi. Później przyłączyło do tego kręgu także kilku moich rówieśników. Zagraniczni badacze, którzy odwiedzali Wiedeń, byli mile widzianymi gośćmi i nierzadko brali czynny udział w obradach.

Prywatne seminarium [...] było i pozostało kręgiem moich – o wiele młodszych – przyjaciół. Ci, którzy do kręgu tego nie należeli, nic o nas i o naszych spotkaniach nie wiedzieli; widzieli co najwyżej prace naukowe, które publikowali ich pojedynczy uczestnicy.

Nie tworzyliśmy żadnej szkoły, żadnej wspólnoty czy sekty. Wspieraliśmy się nawzajem, bardziej poprzez różnicę zdań niż wspólną zgodę. Tylko pod jednym względem byliśmy zgodni i połączeni; łączyło nas dążenie do budowy nauki o ludzkim działaniu. Każdy szedł swobodnie drogą, którą uważał za stosowną. Nigdy nie organizowaliśmy ani nie podejmowaliśmy się niczego, co przypominałoby wstrętny „warsztat” wilhelmińskich czy postwilhelmińskich „naukowców” Nigdy nie przyszło nam na myśl, by wydawać czasopismo lub jakąkolwiek pracę zbiorową. Każdy działał na własny rachunek, tak jak przystoi prawdziwym myślicielom. Wyjątkowe było to, że każdy z nas tworzył jakby dla [...] kręgu i nie szukał nagrody innej niż uznanie, a nie poklask, przyjaciół.

Było coś wielkiego w tej bezinteresownej wymianie idei; znajdowaliśmy w tym wszyscy szczęście i zaspokojenie jakiejś pasji.³⁰

³⁰ Ludwig von Mises, *Wspomnienia*, tłum. Stefan Sękowski (współpraca: Małgorzata Zdziechowska), Fijorr Publishing, Warszawa 2007 [1978], s. 137–138.

PrivatseminarStändige Mitglieder: ~~des Privatseminars~~

- Dr.rer.pol. et Dr.jur. Hans Bayer, Assistent am Staatswissenschafts-
Institut der Universität Wien, XIX., Silberg. 15
- Dr.jur. Ludwig Bettelheim, ^{früher} Ministerialrat im Bundesministerium für
Finanzen, XIX., Weimarerstr. 71
- Dr.rer.pol. Martha Stefanie Braun-Herrmann, III., Arenbergg. 19
- Dr.jur. Friedrich v. Engel-Janosi, Inhaber der Firma H. Engel, Dampfsege,
Fußbodenfabrik, XIX., Hofzeile 12
- Dr.jur. Walter Fröhlich, Rechtsanwaltsanwärter, XIX., Vegag. 10
- Privatdozent Dr.rer.pol. et Dr.jur. Gottfried v. Haberler, Bibliothekar
der Kammer für Handel, Gewerbe und Industrie Wien
XIX., Döbbling Hauptstr. 65
- Dr.rer.pol. et Dr.jur. Friedrich A. v. Hayek, Leiter des Österreichischen
Institutes für Konjunkturforschung, III., Leonhardg. 3
- Dr.phil. Marianne v. Herzfeld, Sekretär des Verbandes Österreichischer
Banken und Bankiers, I., Hohenstaufeng. 7
- Privatdozent Dr.jur. Felix Kaufmann, ^{früher} ~~früher~~ der Österreichischen
Maphta-Import-Ges.m.b.H., I., Opernring 17
- Dr.rer.pol. Helene Lieser, Sekretär des Verbandes Österr. Banken und
Bankiers, I., Hohenstaufeng. 7
- Dr.rer.pol. Fritz Machlup-Wolf, Gesellschafter der Firma Ybbstaler
Pappenfabriken Adolf Leitner & Bruder, VI.,
Capistrang. 4
- Dr.rer.pol. Ilse Mintz-Schüller, Assistent am Österreichischen Institut
für Konjunkturforschung, IX., Hörlg. 6
- Privatdozent Dr.jur. Oskar Morgenstern, VII., Zollerg. 7
- Dr.rer.pol. Johanna Paschka, VII., Zollerg. 7
- Dr.jur. Paul H. Rosenstein, Assistent am Staatswissenschaftlichen Insti-
tut der Universität Wien, I., Minoritenplatz 3
- Dr.jur. Karl Schlesinger, em. Direktor der Anglo-Austrian Bank Ltd.,
IX., Alserbachstr. 16
- Dr.jur. Leo Schönfeld, ^{früher} ~~früher~~ ^{früher} ~~früher~~
XVIII., Türkenschanzplatz 1
- Dr.jur. Alfred Schütz, Sekretär des Bankhauses Reitler & Co., VI.,
Esterhazyg. 20
- Dr.rer.pol. Elly Spiro, IX., Wasag. 12
- a.o. Universitätsprof. Dr.jur. v. Strigl, Sekretär der Industriellen
Bezirks-Kommission, I., Singerstr. 26
- Privatdozent Dr.rer.pol. Erich Voegelin, III., Untere Viaduktg. 35

Lista uczestników prywatnego seminarium w 1927 roku

Długi cień Wiesera

Seminaria prowadzone przez Misesa w latach dwudziestych XX wieku w Wiedniu, a zwłaszcza jego prywatne seminarium w biurze Kammer, stały się później sławne, jako że wielu ich uczestników odegrało po drugiej wojnie światowej wiodące role w naukach społecznych. Spotkania ukształtowały młodych uczniów Misesa, mimo że jego osobisty wpływ nie był aż tak silny, jak można by się spodziewać, szczególnie w przypadku Hayeka, Haberlera, Strigla i Machlupa, którzy pracowali z nim z przerwami przez ponad dziesięć lat.

Mises stał się dla tych ludzi bardziej wzorem do naśladowania niż nauczycielem. W trakcie dyskusji na prywatnym seminarium wykazywał on zdolność do analizowania najprzeróżniejszych zagadnień nauk społecznych, czego nauczył się od Böhm-Bawerka. Mimo to nie udało mu się stworzyć własnej „szkoły”, której uczniowie propagowaliby jego doktrynę. Oczywiście każdy uczony ma nadzieję, że inni uznają jego podejście za na tyle ważne i interesujące, aby kontynuować jego pracę. Jednak Mises nie starał się wychowywać sobie uczniów i faktycznie w Wiedniu żadnych uczniów nie miał.

Niemal w tym udział miało przywiązanie Misesa do indywidualizmu. Mises, przesiąknięty idealizmem Schillera, Herdera, Wilhelma von Humboldta i innych niemieckich klasycznych myślicieli, uważał swobodny rozwój jednostki za szczytowe osiągnięcie ludzkości. Było to istotniejsze od jakiegokolwiek doktryny religijnej, politycznej czy estetycznej. Miał on oczywiście zdecydowane przekonania w sprawach politycznych i naukowych, lecz w kontakcie ze studentami i innymi ludźmi stały one na drugim miejscu – za szacunkiem dla indywidualistycznego ideału. Kiedy w 1926 roku Mises zajął miejsce Wiesera w roli wiedeńskiego pośrednika w kontaktach z Fundacją Rockefellera, nie wykorzystał uprzywilejowanej pozycji pozwalającej mu dawać lub odbierać materialne korzyści do budowania kręgu wielbicieli. Jakkolwiek była to postawa szlachetna, dała ona przewagę niektórym z jego rywali, pozbawionym podobnych skrupułów.

Jednak najważniejszym powodem, dla którego w latach dwudziestych nie powstała szkoła Misesa, było to, że Mises nie znajdował się dość wysoko w hierarchii akademickiej. Kiedy Hayek, Haberler, Machlup i Schütz po raz pierwszy wzięli udział w jego seminariach, Mises był szanowanym ekspertem od polityki monetarnej i autorem kontrowersyjnej książki na temat ówczesnych problemów politycznych (*Socjalizm*). Chociaż był on jednym z najbardziej znanych teoretyków w świecie niemieckojęzycznym, to nie towarzyszyły mu sława i blask trzech innych profesorów Wydziału Prawa i Nauk o Państwie: Hansa Kelsena, Carla Grünberga i Othmara

Spanna³¹. Kelsen był słynnym twórcą austriackiej republikańskiej konstytucji oraz pionierem czystej teorii prawa. Grünberg – intelektualnym przywódcą wiedeńskiego ruchu socjaldemokratycznego, a Spann – autorem najbardziej znanego niemieckojęzycznego podręcznika do nauk społecznych.

W 1919 roku Spann zajął nieobsadzone przez dwa lata stanowisko po Philippovichu. Spośród wszystkich profesorów ekonomii przyciągnął zdecydowanie najliczniejszą rzeszę studentów. Jego teoria „uniwersalizmu” była wyrafinowanym rozwinięciem starszych, „organicznych” teorii społeczeństwa, popularnych i głęboko zakorzenionych w krajach katolickich, takich jak Austria. Podczas targanych kryzysem lat po pierwszej wojnie światowej uniwersalizm nie tylko okazał się bardziej przystępny dla większości ludzi, lecz także oferował ujęcie ich tęsknocie za bezpieczeństwem i autorytetem. Podczas gdy Wieser i Mises zajmowali się raczej wąskimi dziedzinami ekonomii i technicznymi aspektami austriackiej analizy wartości krańcowej, Spann przedstawiał studentom szeroki obraz życia społecznego. Jego wykłady i seminaria przyciągały studentów, których życie emocjonalne przesyczone było katolicyzmem, romantyzmem, idealizmem i nacjonalizmem. Najbardziej znanym uczniem Spanna był późniejszy kanclerz Austrii, Engelbert Dollfuß, ale wywarł on też wpływ na młodych adeptów austriackiej szkoły ekonomii jak Hayek i Morgenstern.

O wiele gorzej Spann radził sobie z kolegami z Uniwersytetu Wiedeńskiego. Z początku zapraszano go na spotkania Nationalökonomische Gesellschaft, jednak szybko okazało się, że niemożliwa jest jakakolwiek produktywna debata pomiędzy nim a przedstawicielami szkoły austriackiej (Wieserem, Misesem, Mayerem, Weissem i Striglem). Nie wynikało to z różnic w orientacji politycznych³². Problem tkwił w tym, że intuicyjne podejście Spanna diametralnie różniło się od analitycznego podejścia pozostałych członków. Uważał on, że zadaniem nauk społecznych jest uchwycenie znaczenia całości, natomiast pozostałym takie przedsięwzięcie jawiło się jako nienaukowe. Mises upierał się później, że odrzucenie podejścia Spanna nie miało nic wspólnego z dogmatycznym obstawaniem

³¹ Eric Voegelin, *Collected Works of Eric Voegelin*, t. 34: *Autobiographical Reflections*, Louisiana State University Press, Baton Rouge 1989, s. 2 i n.

³² Powszechnie wiadzano o antysemityzmie Spanna. Przyznanie mu pełnej profesury w 1919 roku sygnalizowało, że szerszy ruch antysemicki zaczął zarażać środowiska akademickie w okresie wczesnej republiki, zmieniając Uniwersytet Wiedeński w pole bitwy dla Misesa i innych liberalnych Żydów. Jednym z ostatnich Żydów, którym przyznano pełną profesurę, był Kelsen w 1918 roku. Zob. ibidem, s. 6.

przy zaletach metodologicznego indywidualizmu. Chodziło raczej o to, że istotą nauki jest zajmowanie się częściami, a nie całościami. Teoretyk ekonomii musi identyfikować istotne fragmenty rzeczywistości społecznej i badać występujące między nimi wzajemne relacje³³.

Pozostający w mniejszości studenci, którzy nie podzielali estetycznych, epistemologicznych i politycznych poglądów Spanna, dysponowali alternatywą w postaci kursów prowadzonych przez Friedricha von Wiesera. Od zakończenia pierwszej wojny światowej aż do śmierci w 1926 roku był on niekwestionowanym wiedeńskim autorytetem w dziedzinie ogólnej teorii ekonomii. Zimą 1922 roku zastąpił go na stanowisku jego oddany uczeń Hans Mayer, podczas gdy Wieser nadal wykładał socjologię władzy jako profesor honorowy³⁴. Za sprawą Mayera i sukcesu drugiego wydania podręcznika *Theorie der gesellschaftlichen Wirtschaft* [Teoria gospodarki społecznej] z 1924 roku³⁵ paradygmat Wiesera dominował w Wiedniu jeszcze długo po śmierci jego twórcy.

Fakt, że katedrę po Wieserze objął Hans Mayer, myśliciel co najwyżej drugorzędny, bardzo wiele mówi o wpływach jego poprzednika. Mises zapewne sam miał nadzieję na otrzymanie tego stanowiska. Wszak zdążył już opublikować trzy książki, w tym dwa znakomite traktaty, a Mayer nie wydał niczego poza kilkoma artykułami. Jednak to Mayer wykazał się przebiegłością, zostając ulubieńcem Wiesera³⁶.

³³ Zob. Ludwig von Mises, *Epistemological Problems of Economics*, wyd. 3, tłum. George Reisman, Ludwig von Mises Institute, Auburn, AL 2003 [1933], s. 42–50.

³⁴ F.A. Hayek, *Friedrich Freiherr von Wieser*, „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik”, trzecia seria, 125, 1926, s. 526.

³⁵ Książkę wydano ponownie w ramach prestiżowej serii wydawniczej *Grundriss der Sozialökonomik* [Zarys Ekonomii Społecznej]. Seria obejmowała dwanaście tomów wydanych w latach 1914–1930. Wciąż wartościowe pozostają zwłaszcza pierwsze tomy, których część pojawiła się w dwóch wydaniach (przed i po wojnie), poświęcone historii myśli ekonomicznej oraz ogólnej teorii ekonomii. Na szczególną uwagę zasługuje pierwszy tom zatytułowany *Wirtschaft und Wirtschaftswissenschaft* (1914, 1924), w którym opublikowano *Volkswirtschaftliche Entwicklungsstufen* Karla Büchera, *Epochen der Dogmen und Methodengeschichte* Josepha Schumpetera, *Entwicklungsgang der wirtschafts- und sozialpolitischen Systeme und Ideale. I. Die Entwicklung bis zum Kriege* Eugena von Philippovicha oraz *Entwicklungsgang der wirtschafts- und sozialpolitischen Systeme und Ideale. I. Die jüngste Entwicklung* Eduarda Heimanna. Równie znakomite są tomy trzeci (1914, 1924), w którym opublikowano *Theorie der gesellschaftlichen Wirtschaft* Friedricha von Wiesera, oraz czwarty (1922), zawierający słynne dzieło Maxa Webera, *Wirtschaft und Gesellschaft*.

³⁶ Werner Neudeck wskazuje, że Mayer po prostu znalazł się wyżej w porządku dziobania. Był już wówczas opłacanym profesorem (*Ordinarius*) w Pradze oraz Grazu,

To, że katedrę po Wieserze objął człowiek pokroju Mayera, było deprymujące. Jednak to, że nie dostał jej Mises, nie było wcale takim skandalem, jak mogłoby się teraz wydawać. O wiele bardziej prawdopodobnym kandydatem był Joseph Schumpeter, który cieszył się ogromnym szacunkiem zwłaszcza młodszych studentów. W niemieckojęzycznym świecie stał się znany dzięki książce *Das Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie* [Natura i istota ekonomii teoretycznej] z 1908 roku, a światową sławę przyniosła mu *Teoria rozwoju gospodarczego* (1911). Obie prace ukazały się jeszcze przed pierwszą książką Misesa. Dwa lata młodszy od niego Schumpeter został w 1909 roku, przy poparciu ze strony Böhm-Bawerka i Wiesera, najmłodszym w Austrii profesorem ekonomii. Po wojnie był uważany za drugiego po Wieserze przedstawiciela czystej teorii.

W tym czasie Schumpeter zajmował stanowisko na Uniwersytecie w Bonn. Był jedynym znaczącym teoretykiem z Austrii, który otrzymał katedrę na uniwersytecie w Niemczech. Okres w Bonn był dla niego niezwykle udany. Pod jego kierownictwem tamtejszy wydział ekonomii stał się ważnym ośrodkiem badań nad teorią ekonomii, kładącym duży nacisk na ekonomię matematyczną. Z kolei jeden z jego studentów, Erich Schneider, został po drugiej wojnie światowej wiodącym przedstawicielem neoklasycznej ekonomii.

Jednak nawet Schumpeter nie był w oczach profesji najważniejszym teoretykiem międzywojennych Niemiec. Tym był Gustav Cassel (1866–1945), pochodzący ze Szwecji matematyk, który został ekonomistą. Za swą misję postawił sobie propagowanie walrasowskiej ekonomii matematycznej. Jego książka *Theoretische Sozialökonomik* [Teoretyczna ekonomia społeczna] szybko stała się najpowszechniej używanym w okresie międzywojennym podręcznikiem do teorii ekonomii, a dzięki tłumaczeniom na niemal wszystkie języki cywilizowanego świata odniosła międzynarodowy sukces³⁷. Cassel zasłynął z odrzucenia teorii wartości i teorii użyteczności jako podstaw teorii cen.

podczas gdy Mises zajmował zaledwie nieopłacane stanowisko (*Extraordinarius*) na Uniwersytecie Wiedeńskim. Zob. Werner Neudeck, *Der Einfluß von Ludwig von Mises auf die österreichische akademische Tradition gestern und heute*, „Wirtschaftspolitische Blätter“, 28, nr 4, 1981, s. 26.

³⁷ „Prostota argumentacji oraz powszechna dostępność podręcznika Cassela sprzyjały jego sukcesowi. Przetłumaczono go na wiele języków i był prawdopodobnie najczęściej czytany podręcznikiem ekonomii okresu międzywojennego” (Mark Blaug, *Great*

Wieser, Schumpeter i Cassel byli „werbalnymi walrasistami”³⁸. W swoich książkach bronili idei walrasowskiej ekonomii, unikając zagłębiania się w matematyczne detale. Nie tylko samodzielnie ocalili walrasowski paradygmat w krytycznym okresie jego historii, lecz także, dokonując prawdziwej rewolucji, zdołali uczynić go dominującym podejściem w teorii ekonomii na terenie całych Niemiec. W niecałą dekadę przekonali wielu młodszych niemieckich ekonomistów do porzucenia szkoły historycznej i przyjęcia osiągnięć lozańskiej szkoły ekonomii matematycznej, a za sprawą tłumaczeń ich najważniejszych książek oddziaływali daleko poza niemieckojęzyczny świat.

Austriacką tradycję Mengera utrzymywali przy życiu pojedynczy uczniowie Böhm-Bawerka, a zwłaszcza Mises. Jednak nie zajmowali oni płatnych stanowisk uniwersyteckich, dzięki którym mogliby na pełny etat poświęcić się rozwijaniu austriackiego paradygmatu oraz kształceniu studentów i przyszłych profesorów. W kluczowym momencie, kiedy upadek Rzeszy Niemieckiej przyniósł powszechne rozczarowanie doktrynami szkoły historycznej, szczególny status Wiesera jako jedynego żyjącego twórcy nowoczesnej niemieckiej teorii ekonomii przyniósł werbalnym walrasistom najwyższy autorytet. Dzięki ich pracom całe pokolenie zapoznało się z ekonomią matematyczną, a styl przedstawianego w nich wywodu wprowadzał nieświadomych czytelników w błąd, że nie ma istotnych różnic między nimi a teoretykami mengerowskimi. Zamieszanie potęgował fakt, że Wieser był ekonomistą pochodzącym z Austrii.

Mises nie stał się największym autorytetem nawet w węższych dziedzinach jak teoria pieniądza, bankowości i cykli koniunkturalnych czy teoria socjalizmu. Wielkim autorytetem teorii monetarnej był znowu Wieser jako pionier austriackiej teorii wartości pieniądza oraz autor hasła o pieniądzu w podstawowym niemieckojęzycznym słowniku *Handwörterbuch*

Economists before Keynes: An Introduction to the Lives and Works of One Hundred Great Economists of the Past, Cambridge University Press, Cambridge 1998, s. 42).

³⁸ Schumpeter i Cassel uznawali siebie za kontynuatorów myśli Walrasa. Na temat walrasizmu Wiesera zob. Mises, *Wspomnienia*, s. 70; George Stigler, *Production and Distribution Theories: The Formative Period*, Macmillan, New York 1949, s. 158; Hans-Hermann Hoppe i Joseph T. Salerno, *Friedrich von Wieser und die moderne Österreichische Schule der Nationalökonomie*, w: Herbert Hax (red.), *Vademecum zu einem Klassiker der Nationalökonomie*, Verlag Wirtschaft und Finanzen, Düsseldorf 1999; Bruce J. Caldwell, *Wieser, Hayek, and Equilibrium Theory*, „Journal des Économistes et des Études Humaines”, 12, nr 1, 2002; Joseph T. Salerno, *Friedrich von Wieser and F.A. Hayek: The General Equilibrium Tradition in Austrian Economics*, „Journal des Économistes et des Études Humaines”, 12, nr 2 i 3, 2002.

der Staatswissenschaften [Słownik nauk o państwie]³⁹. Wieserowskie poparcie dla zasad szkoły bankowości oraz teorii pieniądza jako przydziału przetrwało w pracach Schumpetera, innego żyjącego autorytetu przedwojennej teorii ekonomii⁴⁰.

Chociaż poglądy Misesa na pieniądź i cykle koniunkturalne znajdowały w latach dwudziestych coraz więcej zwolenników, zwłaszcza wśród młodszych ekonomistów, brakowało mu wpływów, jakimi cieszyli się czołowi ekonomiści akademicki⁴¹. Tym, którzy zamierzali zostać zawodowymi ekonomistami, doradzano, aby zgłębiali myśl Wiesera i Schumpetera, co też młodzi ekonomiści czynili. Czwarte pokolenie szkoły austriackiej zapoznawało się z nią głównie przez prace Wiesera, co kształtowało ich podejście do analizy ekonomicznej jeszcze długo po śmierci mistrza.

Hayeka uważa się dziś często za najśłynniejszego ucznia Misesa. Jednak w rzeczywistości ogromny wpływ intelektualny miał na niego Wieser. W latach 1922–1923 Hayek, pod kierunkiem Hansa Kelsena i Othmara Spanna, napisał swoją rozprawę doktorską z ekonomii o teorii imputacji. Praca ta czerpała z podejścia Wiesera do problemów teorii wartości i cen, którego nie dało się pogodzić z argumentacją Misesa w kwestii socjalistycznej kalkulacji⁴². Gdy trzy lata później publikował artykuł w redago-

³⁹ Również *Handwörterbuch* ukazywał istniejący w kręgu badaczy cyklu koniunkturalnego porządek dziobania. Autorem długiego wstępu był Arthur Spiethoff, nieprzejednany schmollerysta i przeciwnik wszelkich monetarnych teorii cyklu koniunkturalnego. Zob. Arthur Spiethoff, *Krisen*, w: *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, wyd. 4, t. 6, Gustav Fischer, Jena 1925.

⁴⁰ Joseph A. Schumpeter, *Das Sozialprodukt und die Rechenpfennige: Glossen und Beiträge zur Geldtheorie von heute*, „Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik”, 44, 1917–1918.

⁴¹ W *festschrift* na siedemdziesiąte piąte urodziny Wiesera w 1926 roku Mises napisał artykuł na temat „roli pieniądza w sferze dóbr ekonomicznych”. Skrytykował dominującą Wieserowską dochodową teorię pieniądza, argumentując, że pieniądź w ogóle i złoto w szczególności są dobrami ekonomicznymi, a nie ledwie symbolami dla innych „realnych” dóbr, zatem teorię wartości krańcowej można odnieść do pieniądza bezpośrednio, a nie tylko pośrednio przez wartości realnych dóbr. Tekst opublikowano dopiero sześć lat później. Wieser zmarł w 1926 roku, a redaktor *festschrift* Hans Mayer postanowił później wydać obszerny przegląd współczesnej teorii ekonomii w czterech tomach. Artykuł Misesa ukazał się jako: *Die Stellung des Geldes im Kreise der wirtschaftlichen Güter*, w: Hans Mayer (red.), *Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart*, t. 2, Springer, Wien 1932.

⁴² Zob. Hayek, *Hayek on Hayek*, s. 66. Podejście wieserowskie znaleźć można też w myśli Spanna. Zob. Shigeki Tomo, *The Year 1922: A Watershed for Mises and Hayek*, Ludwig von Mises Institute, working paper, wrzesień 2003. Idea imputacji była znana też teoretykom prawa. Hans Kelsen był pionierem czystej teorii prawa,

wanym przez Conrada „Jahrbücher”, znał tezę Misesa, a mimo to nie zmienił zdania w kwestii imputacji. Oto, co Hayek napisał na ten temat, nie wspominając nawet Misesa z nazwiska:

Oczywiście o ile uznamy, że nie pojawiło się dotąd w pełni zadowalające rozwiązanie problemu [imputacji], nie możemy z góry wykluczyć możliwości, że determinant cen czynników produkcji należy szukać w samej gospodarce wymiennej, a zatem imputacji wartości, jak uważa wielu młodych autorów, nie da się zastosować. Gdybyśmy jednak uznali ten pogląd za poprawny, oznaczałoby to, że nie dysponujemy zadowalającym wyjaśnieniem procesów gospodarczych w oparciu o subiektywistyczną teorię wartości, a z tego wynikałoby, że autorzy ci nie mają żadnej podstawy dla wielu swoich badań.⁴³

Następnie Hayek przeszedł do rozwinięcia Wieserowskiej teorii imputacji, która jego zdaniem była „wciąż fundamentalnym i najbardziej szczegółowym podejściem do tego problemu”⁴⁴. Wprost odrzucił argumentację Misesa, jako że stała ona w sprzeczności z Wieserowskim założeniem, że wszystkie zjawiska społeczne można wyjaśnić na podstawie samej teorii wartości. Fakt ten jest kluczowy dla zrozumienia przebiegu późniejszych etapów debaty kalkulacyjnej. Mimo że Hayek przystąpił do niej pozornie po stronie Misesa, panowała między nimi głęboka niezgoda. Mises odrzucał socjalizm, ponieważ czynniki produkcji da się ocenić jedynie w gospodarce rynkowej. Hayek nie przyjmował tego argumentu, ponieważ stał on w sprzeczności z fundamentami, na których opierał swoją analizę ekonomiczną.

Choć nie zdążył on jeszcze sformułować własnej krytyki socjalizmu, artykuł na temat teorii imputacji rzucał pewne światło na kierunek, w jakim miała pójść argumentacja Hayeka w przyszłości. Hayek

w ramach której każda norma była imputowana z normy fundamentalnej. Zob. Hans Kelsen, *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre*, Mohr, Tübingen 1911. Na początku lat dwudziestych XX wieku powtarzał on tę tezę w pracach poświęconych kwestii suwerenności. Zob. idem, *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts*, Mohr, Tübingen 1920; idem, *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff*, Mohr, Tübingen 1922.

⁴³ Friedrich August Hayek, *Bemerkungen zum Zurechnungsproblem*, „Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik”, trzecia seria, 69, nr 124, 1926, s. 3.

⁴⁴ Hayek, *Bemerkungen zum Zurechnungsproblem*, s. 6.

krytykował Böhm-Bawerkowską teorię imputacji przede wszystkim na tej podstawie, że traktowała ona wartość przyszłych dóbr konsumpcyjnych jako coś danego ostatecznie, podczas gdy w rzeczywistości zależały one od dzisiejszych wyborów dotyczących użycia

Mises i Hayek w 1961 roku

czynników produkcji⁴⁵. Jedynie model ogólnej równowagi mógł uporać się z tymi różnorodnymi współzależnościami i rozjaśnić zawiłości ciągnące nad problemem imputacji. Hayek na zakończenie swojego artykułu wspomniał, że walrasowska szkoła ekonomii matematycznej zdołała już z powodzeniem rozwiązać problemy podobnej natury. Ostrzegał jednak przed praktycznymi trudnościami w zastosowaniu matematycznych teorii imputacji. Chociaż zapewne mogłyby one „dowieść na podstawie uproszczonego przypadku, że subiektywistyczna teoria wartości daje się co do zasady zastosować”, złożoność problemu „może w praktyce uniemożliwić zastosowanie imputacji do jakiegokolwiek dużego systemu gospodarczego”⁴⁶. Jest to dokładnie ta sama linia argumentacyjna, którą Hayek zastosował w swojej późniejszej krytyce socjalizmu.

Jako zwolennik Wieserowskiej teorii wartości Hayek nie mógł zaakceptować Misesowskiego argumentu o tym, że racjonalna gospodarka socjalistyczna jest niemożliwa, ponieważ nie uznawał on imputacji wartości. Jakże zatem były prawdziwe przyczyny empirycznie potwierdzonej wyższości gospodarek rynkowych? Odpowiedź, jaką przedstawił Hayek pod koniec lat trzydziestych i w latach czterdziestych XX wieku, opierała się na argumentacji popularnej wśród niektórych osiemnastowiecznych i dziewiętnastowiecznych ekonomistów. Twierdzili oni, że ceny zawierają informacje na temat warunków rynkowych (niedoborów i nadwyżek),

⁴⁵ Argument ten pozostanie klamrą spinającą myśl Hayeka. Zob. Friedrich August Hayek, *Konkurencja jako sposób zdobywania wiedzy*, 1968, w: *Gospodarka nakażona. Z zagadnień teorii i praktyki gospodarki socjalistycznej*, In Plus, Warszawa 1988.

⁴⁶ Hayek, *Bemerkungen zum Zurechnungsproblem*, s. 18.

sterując w ten sposób produkcją w gospodarce rynkowej⁴⁷. Hayek osadził tę argumentację w swojej ogólnej teorii wiedzy, która to teoria wyjaśniała rolę informacji w ludzkim działaniu i teorii ekonomii, stwierdzając, że ceny rynkowe mają kluczowe znaczenie w przekazywaniu informacji pomiędzy uczestnikami rynku. Zatem faktyczna wyższość gospodarek rynkowych nad gospodarkami centralnie planowanymi wynikała z ich wyższości komunikacyjnej. Ceny rynkowe stanowiły lepszą metodę przekazywania informacji⁴⁸.

Ziarno przyszłych teorii zostało zasiane na początku lat dwudziestych. Hayek został liberałem za sprawą Misesa, ale aparat analityczny ekonomii wywodził z książek i wykładów Wiesera. Nieprzypadkowo to Hayek został redaktorem pośmiertnie opublikowanego zbioru najważniejszych prac Wiesera i wydał swoją pierwszą książkę nakładem oficyny Hölder-Pichler-Tempsky, która publikowała też wszystkie pionierskie badania Wiesera. Przez całe swoje życie Hayek świadomie uważał się za przedstawiciela wieserowskiej gałęzi szkoły austriackiej. W 1978 roku, kilka lat po śmierci mistrza, Hayek wyraził żal, że gałąź ta została usunięta w cień przez – jak to określił – szkołę Misesa:

Ludwig von Mises i jego uczniowie są dziś w świecie uznawani, i to nie bez wielu racji, za przedstawicieli szkoły austriackiej, mimo iż reprezentują tylko jedną z gałęzi, na które nauki Mengera podzielone zostały już przez jego uczniów, będących równocześnie [...] przyjaciółmi: Eugena von Böhm-Bawerka i Fryderyka von Wiesera. Przyznaję to z niejakim wahaniem, jako że wiele oczekiwałem od tradycji Wiesera, którą starał się rozwinąć jego następca, Hans

⁴⁷ Étienne Bonnot de Condillac, *Commerce and Government: Considered in Their Mutual Relationship*, tłum. Shelagh M. Eltis, Edward Elgar, Cheltenham 1997 [1776], s. 261 i n.:

Kiedy handel jest doskonale wolny, ilości i potrzeby są na wszystkich rynkach oczywiste. Wówczas dobra mają swoje prawdziwe ceny, a obfitość rozprzestrzenia się wszędzie po równo. [...] Ale kiedy odbierze się wszelką wolność handlu, nie będzie już możliwa ocena, czy istnieje nierównowaga między ilością i potrzebą, ani jak wielka ona jest.

Zob. również Hermann Heinrich Gossen, *Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs und der daraus fließenden Regeln für menschliches Handeln*, Vieweg und Sohn, Braunschweig 1854, s. 90 i n., 231; Adolphe Thiers, *Dzieło P. Thiersa: O własności*, tłum. Karol Forster, Księgarnia B. Behra (E. Bock), Berlin 1862 [1848].

⁴⁸ Friedrich August Hayek, *Indywidualizm i porządek ekonomiczny*, tłum. Grzegorz Łuczkiwicz, Aletheia, Warszawa 2018 [1948].

Mayer. Jednakże owe oczekiwania jak dotąd, mimo wielu starań i wysiłków, nie sprawdziły się. Działająca dziś niemal wyłącznie w Stanach Zjednoczonych szkoła austriacka jest w rzeczywistości szkołą Misesa, która odwołuje się do spuścizny Böhm-Bawerka, podczas gdy Hans Mayer, w którym Wieser pokładał tak wielkie nadzieje i który – po śmierci tego ostatniego – objął po nim katedrę, nigdy właściwie nie spełnił tych oczekiwań.⁴⁹

Hayek otrzymujący Nagrodę Nobla z ekonomii od króla Szwecji w 1974 roku

Jednak rok po śmierci Misesa Hayek otrzymał Nagrodę Nobla z ekonomii, co na nowo rozbudziło zainteresowanie jego pracami i dało paradygmatowi wieserowskiemu drugie życie.

* * *

Studentem, na którego w latach dwudziestych XX wieku Mises miał najwyraźniej największy wpływ, okazał się Fritz Machlup-Wolf (1902–1983). Spośród wszystkich czołowych uczestników prywatnego seminarium tylko on uzyskał doktorat pod kierunkiem Misesa⁵⁰. Machlup wywodził się z rodziny przedsiębiorców. Jego ojciec był producentem kartonu, a młody Fritz pomagał mu w zarządzaniu firmą, gdy studiował ekonomię na Uniwersytecie Wiedeńskim. W 1923 roku zaangażował się w uruchomienie fabryki na Węgrzech, pracując w tym samym czasie nad rozprawą doktorską pod kierunkiem Misesa. Pod koniec roku fabryka już działała, a Machlup uzyskał doktorat. Został przyjęty na prywatne seminarium, a jego relacje z Misesem stały się mniej formalne. Machlup, podobnie jak jego mentor, był entuzjastą narciarstwa i szermierki, więc prawdopodobnie spędzali razem wiele czasu na sali treningowej i w górach.

⁴⁹ Hayek, *Wprowadzenie*, s. 21 [poprawiono błędy redakcyjne w cytacie – przyp. MZ]. Linia Mayera zakończyła się na jego uczniu Wilhelmie Weberze, który został „pierwszym znaczącym wykładowcą keynesizmu w Austrii” (Neudeck, *Der Einfluß von Ludwig von Mises auf die österreichische akademische Tradition gestern und heute*, s. 32).

⁵⁰ „Jeśli chodzi o ścisłość, tylko Fritz Machlup był formalnie uczniem Misesa” (Hayek, *Wprowadzenie*, s. 18). Na temat Machlupa zob. Jacob Dreyer, *Breadth and Depth in Economics: Fritz Machlup – The Man and His Ideas*, Lexington Books, Lexington, MA 1978.

Łączące ich żydowskie pochodzenie z pewnością przyczyniło się do wytworzenia się między nimi szczególnie serdecznej więzi. W latach trzydziestych Mises pisał do Machlupa listy świadczące o prawdziwej przyjaźni, podczas gdy jego korespondencja z pozostałymi uczestnikami seminariów (choćby Hayekiem) zawsze zdradzała nieco formalny charakter. Żydowskie pochodzenie stanowiło też główny czynnik hamujący ich kariery akademickie. Od około 1922 roku grupy niemieckich nacjonalistów i katolików prowadziły kampanię na rzecz ograniczenia obecności Żydów na uniwersytetach⁵¹. Mises został adiunktem jeszcze w czasach *ancien régime*. W nowej republice już nie awansował, podobnie jak jego uczeń. Machlupowi udało się zrobić jedynie doktorat.

Sytuacja ta z pewnością przyczyniła się do powstania między nimi wzajemnej sympatii. Nawet w najgorszych okolicznościach nic nie mogło powstrzymać Machlupa przed skutecznym rozwijaniem kariery poza systemem uniwersyteckim. Po kilku latach został on członkiem austriackiego kartelu producentów kartonu i wyznaczono go na sekretarza Vereinu österreichischer Volkswirte (Towarzystwa Ekonomistów Austriackich). Był niezwykle utalentowanym i ambitnym człowiekiem. Żyłka skutecznego przedsiębiorcy nie opuszczała go jeszcze w późniejszych latach, gdy po przeprowadzce do Stanów Zjednoczonych skupiał się już tylko na pracy naukowej. Zaświadcza o tym wiersz na jego cześć, napisany wiele lat później przez Kennetha Bouldinga:

Szczęśliwy człowiek, gdy go zaszczycą
Szansa, by uczyć się u stóp Fritza,
Którego myśli tak pełne wdzięku
Przekroczyć mogą i prędkość dźwięku;
Gdy je przyspiesza, czym prędzej się skup:
Mach 1, Mach 2, Mach 3 i Machlup.
Zdaje się być to widok magiczny:
Oto wiecieńczyk supersoniczny,
Którego humor i błyskotliwość
wcale nie słabną wraz z lat upływem.⁵²

⁵¹ Gerhard Jagschitz, *Die Jugend des Bundeskanzlers Dr. Engelbert Dollfuß*, Uniwersytet Wiedeński, praca doktorska, 1967, s. 144–145.

⁵² Kenneth Boulding, cytat za: Gottfried von Haberler, *Fritz Machlup: In Memoriam*, „Cato Journal”, 3, nr 1, 1983, s. 14 (tłumaczenie na język polski: Jakub Bożydar Wiśniewski).

Swoją rozprawę doktorską Machlup poświęcił systemowi waluty sztabowo-złotej. W 1925 roku wydał ją w formie książkowej, załączając jako dodatek swoje tłumaczenie na język niemiecki pracy Ricardo *Proposals for an Economical and Secure Currency* [Propozycje ekonomicznej i bezpiecznej waluty] (1816). Sześć lat później opublikował badania na temat roli kredytu bankowego i giełdy papierów wartościowych w cyklu gospodarczym⁵³. Obie książki świadczą o tym, że ich autor bardzo dobrze przyswoił sobie podejście Misesa do analizy zjawisk monetarnych i obie stanowią wspaniałe rozwinięcie pracy mistrza. Mises chwalił drugą z tych książek, używając słowa, którego nigdy nie wykorzystał do opisanie pracy jakiegokolwiek innego ucznia: „majstersztyk”⁵⁴.

Jednak już wkrótce po tej publikacji ich przyjaźń miała zostać wystawiona na próbę. Machlup wyemigrował do Stanów Zjednoczonych i (być może zbyt łatwo) uległ tamtejszemu środowisku intelektualnemu. Do największego ochłodzenia doszło w latach sześćdziesiątych, gdy Machlup zaczął krytykować standard złota. Przez kilka lat jego dawny nauczyciel nie odzywał się do niego. Dzięki wysiłkom żony Misesa udało się doprowadzić do pogodzenia, ale stara przyjaźń nigdy już nie powróciła.

Kontakty z Londyńską Szkołą Ekonomii

Głównym problemem międzynarodowym przez pierwsze lata po wojnie, pozostając ważnym tematem aż do początku lat trzydziestych, była kwestia reparacji wojennych. Początkowo negocjacje zdominowali ci sami francuscy i brytyjscy politycy, którzy wcześniej rządili swoimi krajami podczas wojny. Prowadząc emocjonalne i przesiąknięte wojenną retoryką kampanie wyborcze, zobowiązali się do realizowania twardej polityki wobec pokonanych. W tych okolicznościach niewiele można było zrobić

⁵³ Fritz Machlup, *Der Golddevisenstandard*, Halberstadt 1925; idem, *Giełda, kredyt, kapitał. Fundamenty rynku papierów wartościowych*, tłum. Mateusz Falkowski, Fijorr Publishing, Warszawa 2013 [1931].

⁵⁴ „Doktor Machlup-Wolf to znakomity ekonomista. [...] Jego druga książka [*Giełda, kredyt, kapitał*] to prawdziwy majstersztyk” (list Misesa do Kittredge’a, datowany na 31 marca 1933 roku, Archiwum Misesa, 67: 5; był to list rekomendacyjny do Fundacji Rockefellera). Mises podsumował:

Nie ma wątpliwości, że Machlup jest pod każdym względem najbardziej wartościowym kandydatem do stypendium Rockefellera. Nie jest to jedynie moja opinia jako jego wieloletniego nauczyciela, lecz podzielają ją wszyscy. W zeszłym roku wyładał z wielkim powodzeniem w Londyńskiej Szkole Ekonomii i Nauk Politycznych.

z austriackimi finansami i kwestią reparacji. Dlatego też drugi austriacki rząd Karla Rennera przegrał wybory w czerwcu 1920 roku, oddając władzę gabinetowi Michaela Mayra, który jednak nie odniósł istotnie większych sukcesów na arenie międzynarodowej. Sytuacja zaczęła powoli się poprawiać od grudnia 1920 roku, gdy przewożenie negocjacji oddano ekspertom gospodarczym. Jednak i oni z powodu nacisków ze strony angielskiej i francuskiej opinii publicznej nie zdołali osiągnąć możliwego do zaakceptowania przez wszystkie strony kompromisu. Konferencje odbywające się kolejno w Brukseli, Paryżu, Londynie, Cannes, Genewie oraz ponownie w Paryżu i Londynie nie przyniosły żadnych trwałych rezultatów.

Wydaje się prawdopodobne, że Mises wziął udział przynajmniej w niektórych konferencjach. Był wszak dyrektorem wykonawczym Urzędu ds. Rozpatrywania Roszczeń, a jego pozycja w Kammer czyniła go nieoficjalnym rzecznikiem austriackich przedsiębiorców i bankierów. Był elokwentnym ekspertem w kwestiach finansowych i monetarnych, a jego trzeźwy głos był słyszany przez ważne osobistości spoza Austrii⁵⁵. To prawdopodobnie na tych konferencjach Mises poznał wybitnych ekonomistów z zachodniej Europy, z którymi przyszło mu blisko współpracować w nadchodzących latach: Charlesa Rista z Paryża oraz Theodore'a Gregory'ego, Williama Beveridge'a (późniejszego lorda Beveridge'a) oraz innych z Londyńskiej Szkoły Ekonomii⁵⁶. Jego kontakty z Londyńską Szkołą Ekonomii

⁵⁵ W tym czasie Misesa poproszono o współautorstwo dwóch haseł w nowym, dwunastym wydaniu *Encyclopædia Britannica* (które w zasadzie było dwutomowym uzupełnieniem wydania jedenastego). Zob. Ludwig von Mises, *Austrian Empire: Finance and Banking*, w: *The Encyclopædia Britannica*, wyd. 12, t. 30, The Encyclopædia Britannica Company, London 1922; idem, *Republic of Austria: Banking and Finance*, w: *The Encyclopædia Britannica*, wyd. 12, t. 30, The Encyclopædia Britannica Company, London 1922.

⁵⁶ W listopadzie 1922 roku Mises napisał, że „rozmawiał z angielskim profesorem” na temat przetłumaczenia jego książki *Gemeinwirtschaft* na angielski (zob. list Misesa do Zimmermanna, datowany na 22 listopada 1922 roku, Archiwum Misesa, 75: 20). Prawdopodobnie chodziło o Gregory'ego, który jako jedyny Anglik otrzymał bezpłatny egzemplarz jego książki (zob. list, Archiwum Misesa, 75: 8). Udokumentowane kontakty Misesa z Williamem Beveridge'em zaczęły się latem 1924 roku, gdy Mises wysłał jemu (i Gregory'emu) egzemplarze drugiego wydania swojej *Theorie des Geldes und der Umlaufsmittel* (zob. korespondencję Misesa z jego wydawcą Duncker & Humblot, datowaną na 24 czerwca 1924 roku, Archiwum Misesa, 78: 28, 35). Na początku listopada 1924 roku Mises udał się do Londynu, gdzie rozmawiał z Robinsem na temat tłumaczenia *Gemeinwirtschaft* (Archiwum Misesa, 75: 11). Później wysłał mu darmowy egzemplarz tej książki, prawdopodobnie w ramach świątecznego prezentu (zob. Archiwum Misesa, 57: 51). Do tego czasu Mises zdążył już opanować

rozwijały się w latach dwudziestych powoli, ale stabilnie, szczególnie dzięki wpływowi, jaki wywarł na młodego Lionela Robbinsa (1898–1984)⁵⁷.

Robbins, podobnie jak większość młodych intelektualistów tamtej epoki, był socjalistą. Ukształtowany lekturą prac Shawa, Wellsa i Ruskina wstąpił po pierwszej wojnie światowej do National Guilds League (Narodowej Ligi Gildii)* i włączył się w „kampanię laburzystów na rzecz nacjonalizacji produkcji napojów alkoholowych”. Jednak doświadczenia z prawdziwym ruchem robotniczym pozbawiły tego młodego idealistę złudzeń. Zaczął czytać klasycznie liberalnych ekonomistów, a w latach 1920–1923 studiował ekonomię na Londyńskiej Szkole Ekonomii, założonej przez przywódców ruchu gildyjnego, Sidneya i Beatrice Webbów.

Ponieważ Sidney Webb – w przeciwieństwie do swojej żony i ich wspólnego przyjaciela George’a Bernarda Shawa⁵⁸ – dbał o wolność akademicką, Londyńska Szkoła Ekonomii uniknęła stania się uczelnianą tubą propagandową Towarzystwa Fabiańskiego. W latach dwudziestych szkoła ta miała w swoich szeregach wielu znakomitych ekonomistów, w tym zwłaszcza Edwina Cannana, Theodore’a Gregory’ego, a później samego Robbinsa.

Gregory zadawał Robbinsowi i swoim pozostałym studentom lekturę ówczesnych wielkich ekonomistów z Ameryki i z kontynentu, z których wielu znał osobiście. Tym sposobem Robbins zapoznał się z pracami

angielski dość dobrze, o czym świadczą jego komentarze do tłumaczenia fragmentów *Gemeinwirtschaft* w wykonaniu Robbinsa, a później też Schwartza (Archiwum Misesa, 83: 4 i n., 23 i n.). Mimo to podczas swoich spotkań z Gregorym i Robbinsem Mises prawdopodobnie wciąż mówił po niemiecku. Gregory znakomicie posługiwał się tym językiem, a Robbins był w stanie zrozumieć rozmowę, mimo że sam biegle po niemiecku nie mówił.

* Socjalizm gildyjny (albo gildyzm) narodził się w Anglii na początku XX wieku wraz z publikacją *Restoration of the Guild System* [Odbudowa systemu gildyjnego] Arthura Penty’ego. Początkowo ruch ten postulował wprost zastąpienie produkcji fabrycznej stosunkami, jakie panowały w Anglii dawniej, czyli do systemu opartego na funkcjonowaniu gildii zrzeszających rzemieślników. Później jednak zaabsorbował idee socjalizmu i zamiast odwrótu od uprzemysłowienia postulował dążenie przez robotników do przejęcia fabryk. Gildie sprawujące kontrolę nad fabrykami miały stanowić alternatywę dla nacjonalizacji przemysłu. Utworzona w 1915 roku jako formalna organizacja działająca na rzecz realizacji postulatów ruchu National Guilds League istniała do 1925 roku [przyp. RT].

⁵⁷ Na temat Lionela Robbinsa zob. zwłaszcza Lionel Robbins, *Autobiography of an Economist*, Macmillan, London 1971; D.P. O’Brien, *Lionel Robbins*, Macmillan, London 1988.

⁵⁸ Robbins, *Autobiography of an Economist*, s. 73–74.

Gustava Cassela, Irvinga Fishera i Franka A. Fettera. Później zwrócił się ku szkole austriackiej i prawdopodobnie przeczytał oryginalne, niemieckie wydanie *Socjalizmu* Misesa wkrótce po jego wydaniu w 1922 roku. Później przyznał, że książka ta miała na niego decydujący wpływ i utrwaliła jego odejście od socjalistycznych ideałów⁵⁹.

Dwaj inni wykładowcy z Londyńskiej Szkoły Ekonomii – Hugh Dalton i Graham Wallas – utrwaliли w Robbinsie utylitarystyczną perspektywę w odniesieniu do kwestii politycznych, która emanowała z pracy Misesa. Zwłaszcza Wallas był wybitnym nauczycielem i znawcą pism Jeremy’ego Bentham’a i filozoficznych radykałów. Nieustannie podkreślał znaczenie racjonalizmu jako poprawnego podejścia do polityki, zwłaszcza w odniesieniu do wyboru *środków* politycznych.

Robbins, podobnie jak jego rówieśnicy z Wiednia, pogłębiał swoją wiedzę w codziennych dyskusjach toczonych w grupie bardzo utalentowanych przyjaciół jak Jacques Kahane, Arnold Plant i Georg Tugendhat⁶⁰. W następnych latach mieli oni tworzyć rdzeń grupy brytyjskich austriaków.

Mises spotkał Robbinsa po raz pierwszy prawdopodobnie jesienią 1924 roku. W październiku napisał w liście do Gustava Fishera, że otrzymał „bardzo poważną propozycję” przetłumaczenia drugiej części jego *Gemeinwirtschaft* od „pana Robinsa” z Oksfordu. Ów „Robins” okazał się Lionelem Robbinsem, który mógł pochwalić się wszelkimi rekomendacjami⁶¹. Niedawno przyjął on tymczasowe stanowisko na Uniwersytecie Oksfordzkim (do 1929 roku zajmował stanowiska naprzemiennie w Oksfordzie i Londyńskiej Szkole Ekonomii). Przez kilka następnych lat pracował nad tłumaczeniem *Gemeinwirtschaft* (*Socjalizmu*), a potem zainicjował tłumaczenie *Theorie des Geldes und der Umlaufsmittel* (*Teorii pieniądza i kredytu*). Postępy obu projektów znacząco zwolniły, gdy w 1926 roku Robbins został tak bardzo obciążony różnymi obowiązkami administracyjnymi w Londyńskiej Szkole Ekonomii, że musiał znaleźć dodatkowego tłumacza. Ale jego zainteresowanie szkołą austriacką, a zwłaszcza pracami Misesa, wciąż rosło. Na początku lat trzydziestych kontakty pomiędzy Wiedniem a Londynem dojrzały już do tego stopnia, że Mises i jego

⁵⁹ Ibidem, s. 106. Ówczesni studenci Londyńskiej Szkoły Ekonomii po pierwszym roku musieli przetłumaczyć tekst z dwóch obcych języków.

⁶⁰ Tugendhat wziął prawdopodobnie także udział w pierwszym prywatnym seminarium Misesa w semestrze zimowym roku akademickiego 1919/1920. Był on łącznikiem kręgów londyńskiego i wiedeńskiego.

⁶¹ List Misesa do Fishera, datowany na 7 października 1924 roku, Archiwum Misesa, 75: 49.

studenci często odwiedzali Londyńską Szkołę Ekonomii z gościnnymi wykładami. Rozkwit austriackiej ekonomii w Wielkiej Brytanii osiągnął swój szczyt, gdy jesienią 1931 roku F.A. Hayek otrzymał w końcu stanowisko profesora ekonomii w Londyńskiej Szkole Ekonomii.

Nadejście systemu waluty dewizowo-złotej

Wkrótce znaleziono rozwiązanie dla powojennych problemów finansowych Austrii. Pierwszy prawdziwy przełom nastąpił podczas konferencji w Genewie w 1922 roku i doprowadził do podpisania 4 października konwencji w Genewie. Tak zwane Protokoły Genewskie były zwieńczeniem serii negocjacji trwających od końca 1921 roku, gdy Czechy, Wielka Brytania, Francja i Włochy obiecały Austrii udzielenie pożyczek, w zamian za które austriacki rząd miał zgodzić się na zinstytucjonalizowany nadzór w kraju i zabezpieczenie dla zagranicznych wierzycieli w postaci części swoich aktywów i dochodów.

Początkowo warunków tych nie chciał zaakceptować kanclerz Austrii Johann Schober, jednak czas uciekał. Jedyną alternatywą dla zagranicznych pożyczek było podwyższanie podatków i wzrost inflacji, co było rozwiązaniem jeszcze trudniejszym do zaakceptowania. Socjaldemokraci zajął się sprzeciwiali się jakimkolwiek propozycjom podniesienia podatków dla ogółu ludności. Za to wciąż opowiadali się za specjalnym podatkiem od majątku – propozycja ta cieszyła się popularnością, ale była zupełnie niewystarczająca do zrównoważenia budżetu. Wzrost inflacji doprowadziłby z pewnością do załamania systemu monetarnego i wywołałby społeczny chaos.

Punktem zwrotnym okazało się objęcie w maju 1922 roku stanowiska kanclerza przez wielkiego Ignaza Seipela, który za cel postawił sobie wycofanie Austrii z finansowego koszmaru. Miał on już doświadczenie w radzeniu sobie z katastrofami w austriackiej polityce, jeszcze jako członek ostatniego cesarskiego rządu Heinricha Lammascha. Seipel, który był katolickim księdzem, nie wpadał w rozpacz z tego powodu, że decyzje, jakie trzeba było podjąć, są niepopularne. Żyjąc w wiedeńskim klasztorze, nie był tak bardzo jak jego partyjni towarzysze wystawiony na liczne pokusy biorące się z osobistych koneksji czy żądz sławy⁶². Zdawał sobie

⁶² Będąc samemu monarchistą, zdołał pogodzić austriacki katolicyzm z republiką, dzięki czemu oszczędził Austrii losu innych krajów jak Francja, Włochy czy Hiszpania, gdzie po utworzeniu republiki polityczna prawica podzieliła się na

sprawę z tego, że poleganie na zagranicznych pożyczkach, udzielanych na warunkach dyktowanych przez zachodnich wierzycieli, było strategią ryzykowną, gdyż uzależniało jego kraj od obcych mocarstw⁶³. Jednak nie było innej możliwości rozwiązania problemu zatruwającej kraj inflacji. Mises wraz ze swoim przyjacielem Wilhelmem Rosenbergiem przekonał Seipela, że konieczne jest przeprowadzenie reformy⁶⁴. Uczciwie i przezornie podkreślili oni przy tym, że wywoła ona kryzys – pojawi się masowe bezrobocie i będzie wielu poszkodowanych. Kryzys ten tylko ujawni szkody wywołane wcześniejszą inflacją, ale opinia publiczna winą obarczy reformatora. Seipel docenił szczerłość swoich doradców. Jak wspominał później Mises, „w pełni zaakceptował on moje idee solidnego pieniądza i współpracowałem z nim”⁶⁵. Tego samego miesiąca Mises został prezesem Urzędu ds. Rozpatrywania Roszczeń⁶⁶.

* * *

Jednym z pierwszych działań podjętych przez Seipela po zorientowaniu się w sytuacji było zadanie ciosu inflacjonistom, których bastionem był Bank Austriacko-Węgierski. Na podstawie postanowień artykułu 206 traktatu w Saint-Germain zlikwidował on dotychczasowy bank centralny

konserwatywnych monarchistów i republikańskich demokratów. Zob. Heinrich Dimmel, Ignaz Seipel, w: Walter Pollack (red.), *Tausend Jahre Österreich*, t. 3, Jugend und Volk, Wien 1974, s. 299 i n.

⁶³ Analizę *ex post* tego uzależnienia można znaleźć w tekstach Spitzmüllera i innych w: *Verhandlungen des Vereins für Sozialpolitik in Zürich*, 1928, „Schriften des Vereins für Sozialpolitik”, 175, 1929.

⁶⁴ Zob. Franz Baltzarek, *Ludwig von Mises und die österreichische Wirtschaftspolitik der Zwischenkriegszeit*, „Wirtschaftspolitische Blätter”, 28, nr 4, 1981, s. 132; Mises, *Wspomnienia*, s. 116–122.

⁶⁵ List Misesa do Mellisha, datowany na 25 stycznia 1962 roku, Archiwum Grove City College, zbiór „M”. Zob. również Mises, *Wspomnienia*, s. 117. Poglądy ekonomiczne i polityczne Seipela ukształtowały się oczywiście w dużym stopniu pod wpływem katolickich poglądów moralnych na organizację społeczeństw, w szczególności encykliki *Rerum novarum* papieża Leona XIII z 1891 roku. Seipel znany był też jako ostry krytyk rasowego antysemityzmu. Jego zdaniem austriaccy Żydzi byli mniejszością narodową i zasługiwali na wszelkie prawa takowej mniejszości. Zob. Ignaz Seipel, *Minoritätenschutz und Judenfrage nach dem christlichsozialen Programm*, „Volkswohl”, 10, nr 2, luty 1919.

⁶⁶ Poprzedni dyrektor i przyjaciel Misesa Emil Perels przeniósł się na inne stanowisko. Został dyrektorem Kreditinstitut für öffentliche Arbeiten (Instytutu Kredytowania Robót Publicznych).

i powołał w jego miejsce nowy, którym miał pokierować Richard Reich – były student Carla Mengera i podwładny Böhm-Bawerka w Ministerstwie Finansów. Gdy mianowano go na prezesa nowego banku centralnego, był świeżo upieczonym wiceprezesem kierowanego przez Misesa Urzędu ds. Rozpatrywania Roszczeń.

Reformy Seipela uderzyły w te grupy, których dochody pochodziły z inflacji, zwłaszcza w znacjonalizowane branże i socjalistyczne władze lokalne, które zaraz po zakończeniu pierwszej wojny światowej wprowadzały kosztowne programy socjalne – ich sfinansowanie było możliwe tylko dzięki prasie drukarskiej Banku Austriacko-Węgierskiego. Zaskodzenie tym grupom interesu wiązało się z umiarkowanymi kosztami politycznymi dla rządu, a nawet mogło być pożądanym efektem ubocznym reformy, jako że uderzało w część socjalistycznej opozycji. Okazało się jednak, że powodzenie reformy właśnie te grupy umocniło. Stabilny system monetarny przyciągnął pożyczki zagraniczne do Austrii, których następnie użyto do sfinansowania lokalnych programów socjalnych.

Reforma zauważalnie ograniczyła finansową i ekonomiczną niezależność Austrii. Rząd Seipela zgodził się na stworzenie stanowiska Komisarza Generalnego, który nadzorował austriackie finanse publiczne. W ten sposób kontrolę nad budżetem Seipela oddano zdominowanej przez ententę Lidze Narodów. Komisarzem Generalnym został były burmistrz Rotterdamu dr Alfred Zimmermann, który pozostał w Wiedniu przez trzy lata⁶⁷. Socjaliści nie omieszkali wykorzystać tego skolonizowania Austrii i podporządkowania rządu obcym mocarstwom do oskarżenia Seipela o pozbawienie kraju suwerenności. Podobnie sprawę postrzegali też nacjonaliści z jego koalicji.

Jedną z osób odpowiedzialnych za tę reformę był Mises. Uważał on, że Austria mogłaby sobie poradzić bez kredytu w kwocie 650 milionów koron, ale nie bez komisarza. Austriaccy politycy potrzebowali kozła ofiarnego, którego mogliby obarczyć winą za niepopularne decyzje polityczne. Sam Misesa nie miał szczególnie dobrego mniemania o Zimmermannie, jednak darzył wielkim szacunkiem dyrektora Hansa Patzauera z Ministerstwa Finansów. Powszechnie wiedziano o łączących ich dobrych stosunkach, które przełożyły się na zdobycie przez Misesa znacznych wpływów. Z „doradztwa” Misesa (czyli lobbowania u Patzauera) chętnie korzystało

⁶⁷ Eckert, *Friedensverträge. II. Vom staatswissenschaftlichen Standpunkte*, s. 512 i n.

kierownictwo Uniwersytetu Wiedeńskiego, ilekroć planowało zwiększyć swój budżet⁶⁸.

* * *

Konferencja w Genui nie tylko przyniosła rozwiązanie problemów finansowych Austrii, lecz także przygotowała grunt pod system tak zwanej waluty dewizowo-złotej⁶⁹.

W latach siedemdziesiątych XIX wieku wyłonił się system monetarny, który objął swoim zasięgiem cały zachodni świat z jego koloniami: klasyczny standard złota. Pieniężem było złoto, lecz w większości przypadków środkami obiegowymi – czyli środkami płatniczymi, które faktycznie krążyły w obiegu krajów uczestniczących w tym systemie – były mające częściowe pokrycie w rezerwach banknoty różnych krajowych banków centralnych. W wielu krajach, w szczególności w Rosji, Austro-Węgrzech oraz Indiach, krajowa waluta miała pokrycie nie tylko w fizycznym złocie przechowywanym w skarbcach banku centralnego, lecz także w denominowanych w złocie walutach obcych. Praktyka polegająca na trzymaniu zarówno złota, jak i zagranicznych banknotów denominowanych w złocie, stała się znana jako „system waluty dewizowo-złotej” i była standardową procedurą w okresie międzywojennym⁷⁰.

Podczas wojny większość krajów porzuciła klasyczny standard złota, aby sfinansować wydatki wojenne za pomocą inflacji. Po wojnie wielu mężów stanu popierało przywrócenie międzynarodowego standardu złota, jednak z powodu nagromadzenia wojennych długów powrót do przedwojennych parytetów doprowadziłby większość rządów do ruiny. Z drugiej strony te same rządy próbowały uniknąć (słusznych) oskarżeń o oszukiwanie swoich wierzycieli i niewywiązanie się z obietnic. Naturalnym w tej sytuacji rozwiązaniem było przyjęcie systemu waluty dewizowo-złotej. Zaletą tego systemu było to, że bank centralny mógł do minimum ograniczyć wielkość swoich (nieoprocentowanych) zasobów złota, zawierając innym bankom centralnym, które utrzymywały fizyczne złoto potrzebne

⁶⁸ Mises, *Wspomnienia*, s. 122, 135.

⁶⁹ R.G. Hawtrey, *Monetary Reconstruction*, wyd. 2, Longmans, Green & Co., London 1926, rozdz. 6.

⁷⁰ Niektórzy Austriacy twierdzili później, że nowy system międzynarodowy został wymyślony przez ich ministra finansów Steinbacha w 1897 roku. W rzeczywistości jednak zaprojektował go David Ricardo (*Proposals for an Economical and Secure Currency*, w: David Ricardo, *Works and Correspondence of David Ricardo*, t. 4, red. Piero Sraffa, Cambridge University Press, Cambridge 1951–1973 [1816]).

do wypłaty. Jego wady nie były wyraźnie dostrzegalne przed pierwszą wojną światową. Większa była w nim niż w „klasycznym” standardzie złota z rezerwą cząstkową niepewność co do wymienialności. Ponieważ wymiana danej waluty na złoto zależała od uprzedniej wymiany dewiz na złoto, dawało to polityczną przewagę zagranicznym bankom centralnym. Z bezwzględnego jej wykorzystywania słynął Banque de France.

Pierwsze kroki zmierzające do stworzenia międzynarodowego systemu waluty dewizowo-złotej poczyniono na konferencji w Genui jesienią 1922 roku. Przedstawiciele największych banków centralnych zgodzili się na ściślejszą współpracę. Chodziło o wsparcie tych banków, które nie były w stanie wykupić swoich banknotów, oraz ogólnie o „skoordynowanie” polityki banków centralnych. Kilka lat później Mises w prostych słowach wyjaśnił, na czym polegała owa koordynacja: współpracujące ze sobą banki centralne miały zwiększać emisję swoich banknotów w porozumieniu, aby uniknąć kłopotów związanych ze spadkiem kursu wymiany, które byłyby nieuchronnym skutkiem jednostronnej inflacji⁷¹.

Koordynacja krajowych działań inflacyjnych w celu zduszenia głównego symptomu psucia pieniądza jest sztuką uprawianą do dzisiaj. Dla dłużników taka współpraca pomiędzy bankami centralnymi w inflacyjnym obszarze walutowym jest prawdziwym dobrodziejstwem. Bez wsparcia z zagranicy kurs lokalnej waluty nieustannie by spadał i tym samym zdobycie zagranicznego kredytu byłoby niemal niemożliwe. Współpraca banków centralnych rozwiązuje ten problem kosztem wierzycieli lub potencjalnych dłużników z bardziej stabilnych krajów. W latach dwudziestych mechanizm ten sprzyjał najbardziej bezwzględnym dłużnikom: socjalistycznym władzom miejskim i regionalnym w Austrii i Niemczech.

Mises wziął udział w spotkaniu ekspertów w Ministerstwie Finansów, podczas którego omawiano skutki Protokołów Genewskich dla Austrii⁷². Zagraniczne pożyczki pozwoliły rządowi Seipela na pewną swobodę działania w krótkim horyzoncie czasowym, a inflacja została opanowana (od września 1922 roku kurs wymiany ustabilizował się na poziomie 70 tysięcy koron za dolara), jednak w dłuższej perspektywie stabilność gospodarczą i suwerenność polityczną można było osiągnąć jedynie pod warunkiem zrównoważenia budżetu bez inflacji. Rząd nie mógł liczyć na istotny wzrost dochodów, gdyż austriacka gospodarka wciąż tkwiła w zapaści,

⁷¹ Ludwig von Mises, *Geldwertstabilisierung und Konjunkturpolitik*, Gustav Fischer, Jena 1928.

⁷² Archiwum Misesa, 74: 25.

a szybkie wyjście z niej było nierealne ze względu na zaporowe bariery handlowe wzniesione przez kraje ościenne. Pozostało tylko cięcie rządowych wydatków.

Największymi pozycjami wydatkowymi w budżecie były wysokie dopłaty do żywności oraz płatności na pokrycie ogromnych deficytów państwowej kolei i poczty⁷³. Były to jednak święte krowy socjalistów i Seipel nie odważył się ich tknąć z obawy przed wściekłą reakcją opozycji, zwłaszcza w obliczu szybkiego wzrostu bezrobocia, jaki by wtedy nastąpił⁷⁴. Nadzieję na zmniejszenie rządowych wydatków wiązał on więc ze zwolnieniem 50 tysięcy pracowników służby cywilnej.

Ostatecznie zmniejszyło to napięcie w austriackim budżecie. Ustabilizowanie korony i praktyczne uzależnienie austriackich finansów od obcego nadzoru wzmocniło wiarygodność austriackich dłużników, a w szczególności władz lokalnych. Tendencję tę dodatkowo wzmocniły postanowienia konferencji w Genui, które przygotowywały grunt pod system waluty dewizowo-złotej. Sprzyjał jej także wybuch inflacji w Stanach Zjednoczonych w 1920 roku, która swój szczyt osiągnęła w 1923 roku (w latach 1920–1921 Stany Zjednoczone dotknęła niewielka powojenna recesja). Austriackie instytucje korzystały teraz z niemal nieograniczonego napływu nowych pożyczek⁷⁵.

⁷³ Rząd miał monopol tytoniowy i solny, ale wpływy z nich były znikome. Zob. Archiwum Misesa, 57: 16.

⁷⁴ Od końca sierpnia do końca grudnia 1922 roku liczba bezrobotnych otrzymujących państwową pomoc w samym tylko Wiedniu wzrosła z 24 tysięcy do 58 tysięcy. 24 lutego 1923 roku było już 112 tysięcy bezrobotnych w Wiedniu i jego okolicach, spośród których 98 tysięcy otrzymało państwową pomoc. Zob. niedatowany i niezaadresowany list Misesa, Archiwum Misesa, 57: 16. List ten podsumowuje pogląd Misesa na stan austriackiej gospodarki na początku 1923 roku. Mises napisał go do nieznanego anglosaskiego przyjaciela, który wcześniej odwiedził Wiedeń. Przez cały 1923 rok bezrobotnych było 110 tysięcy osób. W kolejnych latach wskaźnik ten wzrósł jednak jeszcze bardziej, osiągając w 1929 roku poziom 200 tysięcy osób. Zob. Ludwig von Mises, Edmund Palla i Engelbert Dollfuß, *Bericht über die Ursachen der wirtschaftlichen Schwierigkeiten Österreichs*, Österreichische Staatsdruckerei, Wien 1930, s. 25.

⁷⁵ Murray N. Rothbard, *Wielki kryzys w Ameryce*, tłum. Marcin Zieliński i Witold Falkowski, Instytut Ludwiga von Misesa, Warszawa 2010 [1963]; Benjamin M. Anderson, *Economics and the Public Welfare*, Liberty Press, Indianapolis 1979 [1949], zwłaszcza rozdz. 18. Zob. również dane w: Milton Friedman i Anna J. Schwartz, *Monetary History of the United States*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1963, s. 710 i n.

To ośmieliło austriackich socjalistów, zwłaszcza w „czerwonym Wiedniu”, do tworzenia jeszcze ambitniejszych programów wydatków. Z amerykańskich funduszy sfinansowano jeden z wielkich eksperymentów samorządowego socjalizmu. W ciągu jednej dekady Wiedeń stał się miniaturowym państwem paternalistycznym, które zaprojektowano tak, by zaspokajało potrzeby robotników od kołyski aż po grób. Jeden z burmistrzów Wiednia przechwalał się w obecności Misesa: „Wiedeńczyk urodzi się w socjaldemokracji, będzie w niej żyć, i w niej umrze”. Mises, wprawiając przysłuchujących się socjalistów w wielką konsternację, odparł starym wiedeńskim powiedzeniem: „Podobno nawet właściciele czteropiętrowych kamienic są śmiertelni”⁷⁶.

Amerykańskie pożyczki wsparły też brutalną walkę klas prowadzoną przez wiedeńskie związki zawodowe, które funkcjonowały dzięki socjalnej infrastrukturze finansowanej z nowych publicznych funduszy. Dokument z tamtej epoki ilustruje sytuację z perspektywy austriackich przedsiębiorstw:

Wskutek terroru zaprowadzonego przez Wolne Związki Zawodowe (czyli socjaldemokratyczne organizacje związkowe) sytuacja w fabrykach stała się nie do zniesienia. Wolne Związki Zawodowe groźbami zmusiły niesocjaldemokratycznych robotników do przyłączenia się i wpłacania pieniędzy na różne fundusze. Grożąc strajkami, zmusiły przedsiębiorców do uznania organizacji związkowych za jedyny głos reprezentujący interes klas pracujących. Uniemożliwiły zatrudnianie robotników o odmiennych poglądach politycznych a nawet zażądały zwalniania takich osób, co skazało tysiące ludzi na bezrobocie.⁷⁷

Chrześcijańscy socjaliści próbowali uchwalić przepisy zabraniające stosowania terroru przez związki zawodowe, lecz socjaldemokraci wszystkie tego typu rozwiązania blokowali.

Napędzany kredytem rozrost władzy państwowej miał też wielki wpływ na istniejący od dawna w Austrii konflikt interesów przemysłowych i agrarnych. Konserwatywne elity ziemiańskie znalazły się pod podwójną presją. W wyniku importu z Węgier i innych sąsiednich krajów ceny wytwarzanych przez nie towarów rolnych spadały, a austriacki przemysł,

⁷⁶ Mises, *Wspomnienia*, s. 127 [poprawiono błędy redakcyjne w cytacie – przyp. MZ].

⁷⁷ Sprawozdanie Industrieller Klub z zimy przełomu 1929 i 1930 roku. Zob. Archiwum Misesa, 66a: 53 i n.

zgłaszający coraz większe zapotrzebowanie na siłę roboczą, kusił pracowników rolnych rosnącymi płacami. Chcąc przeciwdziałać tym trendom, właściciele ziemscy domagali się od rządu ochrony poprzez wprowadzenie ceł i monopolu. Próbowali też – oczywiście bez sukcesu – zawrzeć zakulisowy układ z wielkimi przemysłowcami, argumentując, że stabilny sektor rolny stanowi fundament konserwatywnego porządku. Chłopi znajdujący zatrudnienie w przemyśle ulegali czarowi marksistowskich organizacji i marksistowskiej kultury. Ziemianie przekonywali, że niekonkurowanie o siłę roboczą chłopów leży w interesie austriackich przemysłowców⁷⁸.

W pozostałych krajach Europy wypadki rozwijały się podobnie, choć w sposób o wiele mniej dramatyczny. Ogólny schemat był zawsze taki sam: wojenna inflacja trwała po zakończeniu działań zbrojnych, służąc sfinansowaniu rozrostu państwa opiekuńczego i pokrycia deficytu w znacjonalizowanym przemyśle. Rządy Rosji i Niemiec prowadziły tę niebezpieczną grę aż do jej gorzkiego końca w postaci hiperinflacji i upadku systemu monetarnego. Inne rządy były mniej lekkomyślne, chociaż stosowały tę samą strategię, którą porzuciły dopiero wtedy, gdy w ramach wprowadzanego systemu waluty dewizowo-złotej szerokim strumieniem napłynęły tanie pożyczki, zwłaszcza ze Stanów Zjednoczonych. W miejsce inflacji wybrały dług. Pomoc Stanów Zjednoczonych sprawiła, że początkowy problem Europy – brak dyscypliny w ograniczaniu rządowych deficytów – stawał się z czasem coraz poważniejszy, powtarzając się, jak powiedzieliby marksiści, na większą skalę.

Mises potępiał te praktyki przez całe szalone lata dwudzieste. W wykładzie poświęconym terapii europejskich finansów publicznych, który wygłosił 27 lutego 1925 roku przed Magyar Cobden-Szövetség w Budapeszcie, zwrócił uwagę na to, że nie wystarczy tylko zatrzymać inflację⁷⁹. To zaledwie początek reformy monetarnej i finansowej. Konieczna jest radykalna redukcja wydatków budżetowych. „Błędem było rozpoczęcie

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Zob. Mises, *Die Sanierung der europäischen Staatsfinanzen*, Archiwum Misesa, 40b; 57: 53. Magyar Cobden-Szövetség (Węgierskie Stowarzyszenie Cobdenowskie) było grupą wolnorynkowych przedsiębiorców, ekonomistów i dziennikarzy z Budapesztu. Przed Misesem gościło Sombarta, Oppenheimera, Rista i George’a Paisha. Przyjęto ich w luksusowych warunkach (Hotel Ritz) i prawdopodobnie bardzo dobrze opłacono. Jednym z głównych kontaktów Misesa w Budapeszcie był niejaki Felix Schwartz, który nie pracował na uczelni. Schwartz regularnie odwiedzał Misesa w Wiedniu i miał kontakty w „Pester Lloyd” – budapesztańskim czasopiśmie, które często recenzowało książki Misesa (zob. Archiwum Misesa, 78: 34 i n., 45; 80: 50).

reformy finansów publicznych od zwolnienia urzędników. Należało ją zacząć od likwidacji zbędnych rządowych programów, a przede wszystkim od ograniczenia liczby państwowych przedsięwzięć”. Zauważył też, że to „przede wszystkim wielka emisja obligacji [...] pozwoliła rządowi i władzom lokalnym realizować plany nacjonalizacji i komunalizacji” przemysłu, kultury i infrastruktury.

Pozornie nieograniczona dostępność zagranicznego kredytu wytworzyła wrażenie, że rząd dysponuje nieskończonymi zasobami. Nadzieje na wsparcie ze strony państwa i wiara we wszechmoc rządu nie miały granic. Działania podejmowane podczas szalonych lat dwudziestych przygotowały grunt pod szalonych dyktatorów lat trzydziestych.

Hiperinflacja, konkurencja walutowa i reforma monetarna

Tymczasem problem stabilizacji monetarnej postanowiło poruszyć Verein für Sozialpolitik (Stowarzyszenie Polityki Społecznej) na spotkaniu w 1923 roku. Misesa poproszono o napisanie jednego z eksperckich raportów, które miały stanowić podstawę dyskusji – co było dość nieoczekiwaną oznaką zainteresowania jego pracą⁸⁰. Mises wspominał później, że „teorie monetarne bada się wyłącznie wtedy, gdy polityka inflacyjna staje w obliczu załamania, jak to stało się w Rzeszy Niemieckiej”⁸¹. Przed 1923 rokiem najpopularniejszą książką o pieniądzu była praca młodego ekonomisty z Frankfurtu, Alberta Hahna. Rozwijając Schumpeterowską teorię kapitału (w której traktowany jest on jako „abstrakcyjna” siła nabywcza), wskazywał na korzyści z ekspansji kredytu fiducjarnego w postaci „wymuszonych oszczędności” i wyższej niż w warunkach bez inflacji stopy wzrostu. W swojej książce Hahn antycypował praktycznie wszystkie istotne

⁸⁰ Wiele lat później napisał:

Gdy w 1912 roku ukazała się moja książka o pieniądzu, wszyscy niemieckojęzyczni recenzenci skrytykowali ją nieżyczliwymi słowami. Tylko monetarnej zapaści, która zniszczyła o wiele więcej niż sam system pieniężny, zawdzięczam to, że Verein für Sozialpolitik ponownie przemyślało swoje stanowisko i to mnie – zamiast Knappa lub Bendixena – poprosiło o napisanie raportu na temat problemu stabilizacji monetarnej, a drugie wydanie mojej książki z 1924 roku zostało o wiele lepiej przyjęte (list Misesa do Volkmar Muthesiusa, datowany na 18 maja 1959 roku, Archiwum Grove City College, zbiór Hahn).

⁸¹ List Misesa do Adolfa Grotego, datowany na 29 czerwca 1959 roku, Archiwum Grove City College, zbiór Grote.

twierdzenia zawarte później w Keynesowskiej *Ogólnej teorii zatrudnienia, procentu i pieniądza* (1936)⁸². Jednak w 1923 roku niemieckojęzyczni ekonomiści zaczęli rewidować swoje poglądy na temat błogosławieństw inflacji i pragnęli znowu słuchać głosów przeciwnych. Pod koniec lutego Mises oddał do recenzji manuskrypt *Die geldtheoretische Seite des Stabilisierungsproblems* [Problem stabilizacji z perspektywy teorii pieniądza]⁸³.

Tytuł może wprowadzać w błąd. W rzeczywistości artykuł łączył wyrefinowaną analizę tego, co dziś nazwalibyśmy dynamiką konkurencji walutowej, z pierwszym związłym przedstawieniem przez Misesa pomysłów w kwestii przygotowań do zastąpienia inflacyjnej waluty standardem złota. Była to jedna z najbardziej wpływowych prac Misesa, jako że bezpośrednio i zauważalnie rzutowała ona na politykę gospodarczą Rzeszy Niemieckiej.

Na początek Mises zauważył, że trwała inflacja musi z konieczności doprowadzić do upadku systemu pieniężnego:

W ostatnich miesiącach Rzesza Niemiecka obrazuje z grubsza, do czego musi dojść, gdy tylko ludzie nabiorą przekonania, że deprecjacja pieniądza nie zatrzyma się. Jeśli ludzie nabywają niepotrzebne im, a przynajmniej zbędne w chwili zakupu towary tylko dlatego, że nie chcą trzymać banknotów, oznacza to, iż zaczął się proces prowadzący do tego, że banknoty te przestaną być używane jako powszechnie akceptowany środek wymiany. To początek „demonetyzacji” banknotów. Z konieczności paniczny charakter tego procesu jedynie go przyspiesza. Być może da się uspokoić wzburzone masy raz, dwa, trzy czy nawet cztery razy. Nie da się jednak zatrzymać tego, co nieuniknione. A wtedy nie ma już odwrotu. Kiedy deprecjacja przybierze tak gwałtowne tempo, że sprzedawcy obawiają się ponieść wielkie straty, nawet jeśli możliwie najszybciej coś znowu kupią, nie ma już szansy na uratowanie waluty. [...] To, że niemiecka

⁸² L. Albert Hahn, *Volkswirtschaftliche Theorie des Bankkredits*, Mohr, Tübingen 1920. Hahn ostatecznie zmienił zdanie pod wpływem niemieckiej hiperinflacji oraz krytyki, głównie ze strony Hayeka i innych członków szkoły austriackiej (zob. trzecie wydanie jego książki z 1930 roku). Jeszcze później napisał artykuł porównujący jego tezy z 1920 roku z odpowiednimi fragmentami opublikowanej w 1936 roku *Ogólnej teorii zatrudnienia, procentu i pieniądza* Johna Maynarda Keynesa. Zob. L. Albert Hahn, *Continental European Pre-Keynesianism*, w: idem, *The Economics of Illusion*, Squier Publishing, New York 1949.

⁸³ List Duncker & Humblot (wydawcy Verein) do Misesa, datowany na 26 lutego 1923 roku, Archiwum Misesa, 78: 6.

marka wciąż pozostaje [w styczniu 1923 roku] w użyciu, bierze się tylko z powszechnie panującego przekonania, że jej postępująca deprecjacja wkrótce się zakończy, a być może nawet jej jednostkowa wartość wzrośnie. W chwili, gdy pogląd ten przestanie być podzielany, zacznie się proces porzucania papierowych banknotów jako pieniądza. Jeśli proces ten uda się jakoś opóźnić, będzie to oznaczało tylko kolejną nagłą zmianę opinii co do przyszłej wartości marki. Zjawisko opisywane jako szaleńcze zakupy stanowi pewne ostrzeżenie co do tego, jak będzie wyglądał początek tego procesu. Możliwe, że przyjdzie nam zobaczyć jego pełny przebieg.⁸⁴

Tak też stało się w Niemczech. W 1923 roku proces nabierał rozpędu w tempie wykładniczym, osiągając szczyt w październiku, gdy niemiecka waluta praktycznie upadła. Jesienią 1923 roku w Reichsbanku pracowało przez całą dobę około 1700 pras drukarskich, zużywając całość produkcji trzydziestu papierni. W końcu dostawy papieru stały się wąskim gardłem⁸⁵.

Początkowo Mises obawiał się, że jego artykuł zostanie opublikowany zbyt późno, by wpłynąć na działania państwa. W maju, obawiając się opóźnienia publikacji, napisał do wydawcy⁸⁶. W swoim artykule Mises omówił dwa scenariusze zastąpienia inflacyjnej waluty. Może się to zdarzyć za sprawą paniki prowadzącej do porzucenia złego pieniądza w ciągu zaledwie kilku dni czy nawet godzin albo w sposób względnie powolny, dzięki czemu proces przejściowy przebiegałby spokojniej. Mises doświadczył bezpośrednio tego drugiego scenariusza. Przedstawiony w artykule opis odpowiada obserwacjom poczynionym przez niego w Wiedniu w czasie wysokiej powojennej inflacji:

⁸⁴ Mises, *Die geldtheoretische Seite des Stabilisierungsproblems*, s. 4 i n., 8 i n.

⁸⁵ Anton Burghardt, *Soziologie des Geldes und der Inflation*, Böhlau, Wien 1977, s. 65. Na temat niemieckiej inflacji zob. F.D. Graham, *Exchanges, Prices, and Production in Hyperinflation: Germany, 1920–23*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1930; Costantino Bresciani-Turroni, *The Economics of Inflation: A Study of Currency Depreciation in Post-War Germany*, Allen and Unwin, London 1937; Rudolf Stucken, *Deutsche Geld- und Kreditpolitik, 1914–1963*, wyd. 3, Mohr, Tübingen 1964 [1937], rozdz. 3, 4.

⁸⁶ List Misesa do Duncker & Humblot, datowany na 25 maja 1923 roku, Archiwum Misesa, 78: 14. Za opóźnienie odpowiadał drugi z publikowanych autorów, były minister Klein, który nie odesłał poprawek w umówionym terminie; zob. list Duncker & Humblot do Misesa, datowany na 18 maja 1923 roku, Archiwum Misesa, 78: 12. Publikacje Verein für Socialpolitik służyły zwykle wywarciu wpływu na bieżącą politykę; zob. Franz Boese, *Geschichte des Vereins für Sozialpolitik, 1872–1932*, Duncker & Humblot, Berlin 1939, s. 164, 183 i n.

W wielu branżach znacząco upowszechniła się już praktyka rozliczania transakcji krajowych przy użyciu zagranicznego pieniądza albo złota. W konsekwencji, kiedy ludzie utrzymują salda gotówkowe w pieniądzu zagranicznym zamiast w niemieckiej marce, do kraju napływa coraz więcej dewiz. Za sprawą rosnącego popytu na pieniądź zagraniczny zamiast towarów importuje się różnego rodzaju dewizy, odpowiadające części wartości dóbr dostarczonych za granicę. Stopniowo rośnie w kraju podaż zagranicznego pieniądza. Znacząco łagodzi to skutki ostatecznego rozpadu krajowego standardu papierowego. Dzięki temu większość potrzebnych dewiz jest już dostępna w kraju, kiedy zaczynają być one używane nawet w drobnych transakcjach, kiedy w konsekwencji tego wynagrodzenia, najpierw częściowo, a później w całości, wypłaca się w obcej walucie i kiedy w końcu nawet rząd dostrzega, że musi nakładać podatki i opłacać urzędników w zagranicznym pieniądzu. Upadek rządowej waluty nie wymaga powrotu do barteru, uciążliwej wymiany pośredniej towarów za towary. Funkcję pieniądza, chociaż niezadowalająco, zaczyna pełnić pochodzący z różnych źródeł pieniądź zagraniczny.⁸⁷

Mises zestawiał ten spokojny upadek waluty ze scenariuszem paniki, który w przypadku niemieckiej inflacji w 1923 roku był jego zdaniem bardziej prawdopodobny:

Sytuacja z konieczności będzie o wiele gorsza, jeśli rozpad pieniądza papierowego nie będzie przebiegał stopniowo, lecz nastąpi, co teraz wydaje się prawdopodobne, w wyniku nagłej paniki. Krajowe zasoby złotych i srebrnych monet oraz zagranicznych monet są wówczas znikome. Tak chętnie stosowana podczas wojny praktyka gromadzenia krajowych zasobów złota w bankach centralnych i nakładane przez wiele lat ograniczenia na wykorzystanie dewiz w handlu sprawiły, że całkowita podaż dobrego pieniądza jest od dawna niewystarczająca do tego, by w pierwszych dniach i tygodniach po upadku standardu waluty papierowej płynnie przywrócić obieg pieniężny. Musi upłynąć trochę czasu, zanim uda się zgromadzić potrzebne w krajowym handlu ilości dewiz dzięki sprzedaży towarów i papierów wartościowych, zaciągnięciu kredytów i wycofaniu

⁸⁷ Mises, *Die geldtheoretische Seite des Stabilisierungsproblems*, s. 10.

funduszy zza granicy. W tym czasie ludzie będą zmuszeni używać różnego rodzaju awaryjnych walut zastępczych.⁸⁸

Wczesną jesienią 1923 roku spontanicznie powstało kilka instytucji mających poprowadzić Niemcy do zastąpienia marki. W październiku Hamburger Bank rozpoczął emisję pokrytych dewizami banknotów, podobny bank założono też w Kilonii. Jednocześnie w Nadrenii podjęto przygotowywania do założenia banku stosującego standard złota. Rozpad niemieckiej gospodarki na kilka stref walutowych wydawał się bliski⁸⁹. Jednak historia potoczyła się inaczej.

Na początku sierpnia Karl Helfferich przedstawił rządowi plan ratunkowy. Zamierzał przekonać społeczeństwo, że upadek marki już się skończył. Jego strategia opierała się w całości na dyletanckich spekulacjach w zakresie psychologii pieniądza⁹⁰. Helfferich zaproponował powołanie do życia nowego banku o nazwie Rentenbank z zabezpieczonym wszystkimi niemieckimi aktywami komercyjnymi roszczeniem w kwocie 3,2 miliarda marek. Tym samym wszystkie niemieckie przedsiębiorstwa, łącznie z gospodarstwami rolnymi i bankami, miałyby wspólne zobowiązanie wobec Rentenbanku, który emitowałby rentenmarki.

W opinii przeciętnego obywatela Niemiec rentenmarka – „oparta na stabilnej wartości ziemi” – zdołała powstrzymać dalszą erozję niemieckiej waluty. Jednak prawdziwa przyczyna zakończenia kryzysu leżała gdzie indziej: tego samego dnia, gdy do obiegu weszły pierwsze rentenmarki, zaprzestano druku nowych pieniędzy. Jak podkreślał Mises w swoim raporcie dla Verein für Sozialpolitik, „pierwszym warunkiem wstępnym dla jakiegokolwiek reformy monetarnej jest zatrzymanie prasy drukarskiej”⁹¹.

Mises był przekonany o konieczności powrotu do złota i bronił „standardu złota ze stuprocentową rezerwą krańcową”⁹². Oba te rozwiązania były ze sobą ściśle powiązane. Wspólnie miały wyprzeć rząd ze sfery pieniądza. Mises wyjaśniał:

Powodem użycia pieniądza towarowego jest właśnie powstrzymanie politycznego wpływu na wartość jednostki pieniężnej. Złoto

⁸⁸ Ibidem, s. 15.

⁸⁹ Stucken, *Deutsche Geld- und Kreditpolitik, 1914–1963*, s. 49.

⁹⁰ Ibidem, s. 52.

⁹¹ Mises, *Die geldtheoretische Seite des Stabilisierungsproblems*, s. 13.

⁹² Ibidem. Termin „standard złota ze stuprocentową rezerwą krańcową” został wedle mojej wiedzy stworzony przez profesora Phillippe’a Natafa.

jest pieniądzem bazowym nie [tylko] ze względu na jego blask czy inne właściwości chemiczne albo fizyczne, lecz dlatego, że wzrost lub spadek jego ilości nie zależy od poleceń władz politycznych. Kluczową funkcją standardu złota jest to, że zmiany ilości pieniądza podlegają prawom określającym opłacalność wydobywania złota.⁹³

Ale który spośród wielu systemów waluty złotej miał na myśli Mises? Wydaje się, że pełny standard złota, czyli system, w którym w obiegu krążyłyby złote monety, nie był według niego w tamtych okoliczności konieczny ani wskazany. Był on gotów zaakceptować też system waluty dewizowo-złotej, w którym walutą byłyby wyłącznie banknoty mające częściowe pokrycie w rezerwach, o ile przepisy bankowe ściśle regulowałyby ich emisję.

Już w swoich badaniach przed wojną zdał sobie sprawę z dużego prawdopodobieństwa, że emisja banknotów mających częściowe pokrycie w rezerwach wciąż by rosła, a zatem nie istniała żadna naturalna granica dla tego typu inflacji, o ile przebiegała ona będzie powoli i stopniowo. Dlatego w swojej propozycji z 1923 roku opowiedział się on za stuprocentową rezerwą dla każdej dodatkowej emisji banknotów. Uznał tym samym istniejące już banknoty mające częściowe pokrycie w rezerwach za coś, czego nie da się zmienić, i skupił się na uniemożliwieniu dalszej ich emisji. Każda dodatkowa emisja miała być w pełni pokryta złotem zdeponowanym w banku emisyjnym:

Fundamentem i kamieniem węgielnym tymczasowego, nowego systemu monetarnego będzie całkowity zakaz emisji jakichkolwiek banknotów bez pełnego pokrycia w złocie. Jako maksymalną ilość niemieckich banknotów w obiegu uchwali się ilość banknotów Reichsbanku, Darlehenskassen [towarzystw pożyczkowych], różnych awaryjnych walut zastępczych oraz pieniądza zdawkowego, pomniejszoną o posiadane przez Reichsbank i prywatne banki emisyjne zasoby złota i dewiz. Należy bez względu na okoliczności unikać zwiększania tego limitu, ze wspomnianym wcześniej wyjątkiem usprawnienia płatności na koniec kwartału. Emisja banknotów ponad ten limit musi być w pełni pokryta depozytem złota albo dewiz w Reichsbanku. Oznacza to oczywiście przyjęcie głównego postanowienia ustawy bankowej Peela ze wszystkimi jej mankamentami.

⁹³ Mises, *Die geldtheoretische Seite des Stabilisierungsproblems*, s. 16.

Jednak obecnie mankamenty te nie powinny mieć żadnego praktycznego znaczenia. Naszym bieżącym celem jest pokonanie inflacji poprzez zatrzymanie prasy drukarskiej. Cel, do którego teraz dążymy, można najłatwiej osiągnąć przez zakazanie emisji banknotów bez pokrycia w kruszcu.⁹⁴

Mises zalecał władzom monetarnym, aby określenie najbardziej odpowiedniego kursu wymiany między walutą i złotem przebiegało następująco: 1) zatrzymanie prasy drukarskiej; a następnie 2) przyzwolenie na ustabilizowanie się kursu wymiany na rynku. Krótko mówiąc, należy zatrzymać inflację, a potem pozwolić rynkowi na określenie wartości marki w złocie. Mises przez resztę swojej kariery nie zmienił tych poglądów na techniczne aspekty reformy monetarnej. W 1953 roku przedstawił drobiazgowo argumenty za standardem złota ze stuprocentową rezerwą krańcową, dodając do angielskiego wydania *Teorii pieniądza i kredytu* czwartą część⁹⁵.

Mises nie zgadzał się z pomysłem popieranym później przez wpływowego Gustava Cassela, że na świecie jest zbyt mało dostępnego złota, by dało się wprowadzić standard złota we wszystkich krajach. Mises podniósł, że proces kształtowania się cen zawsze równoważy popyt i podaż. Ponadto zauważył, że od 1914 roku światowa podaż złota wzrosła, a handel osłabł, więc niebezpieczeństwo, że ceny będą niższe przed wojną, nie było duże. W końcu, nie trzeba wprowadzać pełnego obiegu złota:

Powrót do standardu złota nie musi oznaczać koniecznie powrotu do faktycznego używania złotego pieniądza do małych i średnich płatności krajowych. Prawdziwym i solidnym standardem złota jest bowiem nawet opisany przez Ricardo w *Proposals for an Economical and Secure Currency* (1816) system waluty dewizowo-złotej. Pokazała to wyraźnie historia monetarna ostatnich dziesięcioleci.⁹⁶

Idąc kierunkiem wytyczonym przez Ricardo, zasugerował on nawet uchwalenie, że Reichsbank byłby zobowiązany do wydawania tylko złotych sztab, ale nie monet. Skutecznie zapobiegłoby to żądaniom wypłaty,

⁹⁴ Ibidem, s. 33. Owe mankamenty, o których wspominał, dotyczyły braku prawnych ograniczeń dla rachunków bieżących i innych substytutów pieniądza.

⁹⁵ Jednak plan Misesa z 1953 roku był zasadniczo taki sam jak ten, który zaproponował w 1923 roku. Zob. Mises, *Teoria pieniądza i kredytu*, tłum. Krzysztof Śledziński, Fijorr Publishing, Warszawa 2016 [1912], cz. 4.

⁹⁶ Mises, *Die geldtheoretische Seite des Stabilisierungsproblems*, s. 17.

których bank w początkowych latach funkcjonowania w ramach standardu złota nie mógłby spełnić. Niewykluczone jednak, że w późniejszym okresie, przeciwdziałając przywiązaniu ludności do banknotów, należałoby zastąpić je złotymi monetami, aby zapobiec nadmiernej ich emisji w przyszłości⁹⁷.

Obawy Misesa co do niebezpieczeństwa inflacji w systemie waluty dewizowo-złotej okazały się słuszne. Wiele lat później w *Ludzkim działaniu* żałował on przyjęcia wcześniej umiarkowanego stanowiska, nadającego zbyt dużą kontrolę nad pieniądzem państwu, które za pośrednictwem władz monetarnych wykorzystywało ją do nadmiernej emisji waluty wymienianej na złoto. Wskazał na fundamentalny błąd w argumentacji za systemem waluty dewizowo-złotej, że „koszty związane z utrzymaniem waluty kruszcowej są marnotrawstwem”. Ten sam błąd popełnili wcześniej Adam Smith i David Ricardo, przez co pogląd ów cieszył się powszechnym uznaniem. Jednak Mises zaczął go uważać za „jeden z najważniejszych błędów, jaki popełnili klasycy ekonomiczni”.

Ekonomiści badający zagadnienia dotyczące systemu waluty dewizowo-złotej, a wśród nich autor tej książki, nie dostrzegali tego, że ów system umożliwia rządowi łatwe manipulowanie walutą swojego kraju. Zakładali beztrosko, że żaden rząd cywilizowanego kraju nie będzie wykorzystywał standardu dewizowo-złotego jako narzędzia polityki inflacyjnej.⁹⁸

Misesowska argumentacja za odbudową standardu złota opierała się oczywiście na założeniu, że wolny od inflacji ład monetarny jest czymś dobrym. A jeśli ktoś odrzucał to stanowisko z przyczyn fiskalnych? „Warunkowi zwolennicy inflacji”, jak określał ich Mises, przyznawali, że inflacja nie jest konieczna do zrównoważenia bilansu płatniczego. Jednak uważali oni, że w niektórych sytuacjach właściwe i korzystne dla rządu jest skorzystanie z inflacji jako szczególnej formy opodatkowania. Mises dostrzegał, że produkcja papierowego pieniądza jest jednym z trzech – obok opodatkowania i pożyczek – możliwych źródeł dochodów państwa⁹⁹. Jego zdaniem nauki ekonomiczne nie mogą odpowiedzieć na pytanie o to,

⁹⁷ Ibidem, s. 34 i n.

⁹⁸ Mises, *Ludzkie działanie. Traktat o ekonomii*, tłum. Witold Falkowski, Instytut Ludwiga von Misesa, Warszawa 2011 [1949], s. 664.

⁹⁹ Mises, *Die geldtheoretische Seite des Stabilisierungsproblems*, s. 30.

której z tych metod należy użyć. Mogą jednak powiedzieć coś na temat społecznych i gospodarczych konsekwencji inflacji pieniądza papierowego oraz jej politycznego znaczenia. Sugerował, że inflacja jest ze swojej natury niedemokratyczna:

Rząd zawsze czuje się przymuszony do stosowania rozwiązań inflacyjnych, gdy nie jest w stanie wyemitować obligacji i nie śmie podwyższyć podatków, obawiając się grożącej mu utraty poparcia, jeśli zbyt szybko ujawnią się finansowe i ogólnogospodarcze konsekwencje jego działań. Dlatego też inflacja staje się jednym z najważniejszych psychologicznych instrumentów polityki gospodarczej, służących maskowaniu jej skutków. W tym sensie można nazwać inflację narzędziem polityki antydemokratycznej, gdyż przez zmylenie opinii publicznej pozwala ona podtrzymać system rządów, który nie mógłby liczyć na poparcie społeczne, gdyby wszystkie sprawy jasno przedstawiono.¹⁰⁰

Mises odkrył tu na nowo to, o czym pisał już czternastowieczny scholastyk Mikołaj z Oresme, autor pierwszego traktatu o pieniądzu. Wskazywał on, że psucie monety (inflacjonistyczna technika jego czasów) służyło wzbogaceniu władców kosztem poddanych. Tym sposobem książęta przemieniali się z królów w tyranów:

Uważam, że głównym i ostatecznym powodem, dla którego władca dąży do kontroli nad biciem monety jest zysk, jaki może z tego czerpać [...] i który z konieczności jest równy stracie poniesionej przez społeczeństwo. Jak mówi Arystoteles, szkodenie społeczeństwu przez władcę jest niesprawiedliwością i działaniem tyrana, a nie króla. [...] Tym samym władca może w końcu przywłaszczyć sobie niemal wszystkie pieniądze i bogactwa swoich poddanych i uczynić sobie z nich niewolników. Byłaby to tyrania – w istocie tyrania prawdziwa i absolutna, jak opisują ją filozofowie i jaką znamy z historii starożytnej.¹⁰¹

¹⁰⁰ Ibidem, s. 32.

¹⁰¹ Mikołaj Oresme, *Traktat o początku, naturze, funkcjonowaniu i zmienianiu pieniądza*, tłum. Aleksandra Watrakiewicz, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2018 [ok. 1355].

Mises, wskazując na bliski związek między państwem opiekuńczym i państwem wojennym, opisywany przez dziewiętnastowiecznych obrońców wolnego handlu Cobdena, Brighta i Bastiata, podkreślał, że inflacjonistyczny sposób myślenia, obecny też u obrońców umiarkowanej i warunkowej inflacji, stanowi element panującej ideologii:

[Inflacjonizm] łączy się z imperializmem, militaryzmem, protekcjonizmem, etatyzmem i socjalizmem – tak jak zalecana przez obrońców standardu złota polityka solidnego pieniądza łączy się z liberalizmem, wolnym handlem i pacyfizmem. Jak globalna katastrofa, która uderzyła w ludzkość w 1914 roku, nie była zjawiskiem przyrodniczym, lecz nieuchronną konsekwencją panujących w naszych czasach idei, tak zniszczenie naszego systemu monetarnego jest po prostu nieuchronną konsekwencją dominacji pewnych ideologii dotyczących polityki pieniężnej.¹⁰²

* * *

Kilka miesięcy po ustabilizowaniu marki sytuacja banków i przedsiębiorstw uzależnionych od trwania inflacji w Niemczech pogorszyła się i zaczęły domagać się one pieniędzy¹⁰³. Wiele z nich poszło na dno, a najgłośniejszy przypadek stanowił Bank Biedermanna, którego prezesem był Joseph Schumpeter.

W okresie międzywojennym wielkie austriackie banki zatrudniały na najwyższych stanowiskach ekonomistów tak znanych jak Schumpeter, aby zdobyć zaufanie u zagranicznych wierzycieli. Kilkukrotnie składały też podobne propozycje Misesowi, lecz ten je odrzucał, gdyż uważał, że wszystkie komercyjne banki są bankrutami¹⁰⁴. Szczerze w to wierzył,

¹⁰² Mises, *Die geldtheoretische Seite des Stabilisierungsproblems*, s. 36.

¹⁰³ Hawtrey, *Monetary Reconstruction*, rozdz. 4.

¹⁰⁴ Zob. Mises, *Wspomnienia*. Prawdopodobnie jego dochody wzrosłyby wielokrotnie, jeśli ekstrapolować dane sprzed pierwszej wojny światowej. Przed wojną zajmujący najwyższe stanowisko kierownicze w bankach takich jak Creditanstalt (Spitzmüller) czy Bodenkreditanstalt (Sieghart) otrzymywali podstawowe wynagrodzenie na poziomie 50 tysięcy koron rocznie, podczas gdy urzędnicy państwowi w randze, jaką Mises miał w latach dwudziestych XX wieku (Ministerialrat), zarabiali dwanaście tysięcy koron. Zob. Bernard Michel, *Banques et banquiers en Autriche au début du 20e siècle*, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, Paris 1976, s. 324 i n.